

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЗАПОРІЗЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

**Тексти (конспект лекцій)
з дисципліни «Історія України» для студентів усіх спеціальностей усіх
форм навчання**

Тексти (конспект) лекцій з дисципліни «Історія України» для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання / Укл.: М.В. Дедков, Г.І. Шаповалов, І.М. Спудка та ін. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2025. 73 с.

Укладачі: М.В. Дедков, професор, канд. іст. наук;
Г.І. Шаповалов, професор, д-р іст. наук;
І.М. Спудка, доцент канд. іст. наук;
Б.А. Бровко, доцент, канд. іст. наук;
Л.В. Турчина, доцент, канд. іст. наук;
В.М. Чоп, доцент, канд. іст. наук;
О.А. Чумаченко, доцент, канд. іст. наук;
Г.А. Сигида, ст. викладач;
Д.І. Мозуленко, ст. викладач.

Рецензент: Г. М. Васильчук, д-р іст. наук, професор, кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету

Відповідальний за випуск: М.В. Дедков, професор, канд. іст. наук

Затверджено на засіданні кафедри українознавства та загальної мовної підготовки, протокол № 7 від 08.04.2025 р.

Затверджено на засіданні Науково-методичної комісії Гуманітарного факультету протокол № 7 від 18.04.2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Лекція 1. Перші форми державності на території України	5
Лекція 2. Галицько-Волинська держава. Українські землі у складі Литви та Польщі (II пол. XIII- XVI ст.)	15
Лекція 3. Українська національна революція (1648 - 1676 рр.)	25
Лекція 4. Українські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій (XVIII–поч. XX ст.)	35
Лекція 5. УСРР у міжвоєнний період (1920 – 1930-ті рр.)	46
Лекція 6. Україна у Другій світовій війні (1.09.1939- 2.09.1945)	57
Лекція 7. Україна в часи «перебудови» та розпаду СРСР (1985 – 1991 рр.)	65

ВСТУП

Історія України є скарбницею досвіду українського народу і має важливе значення для формування Української держави. У системі вищої освіти кожна навчальна дисципліна формує певний сегмент світогляду студента. Проте саме дисципліна «Історія України» відіграє особливу роль, адже вона є основою громадянської ідентичності, національної свідомості та культурної самобутності.

Вивчаючи історію своєї країни, молодь не просто ознайомлюється з хронологією подій, датами й постатями. Студенти заглиблюються в складні процеси державотворення, боротьби за незалежність, культурного розвитку та соціальних трансформацій. Це дає змогу не лише краще розуміти минуле, а й критично оцінювати сучасність, усвідомлюючи причинно-наслідкові зв'язки між історичними явищами.

Особливо важливим є формування у молоді почуття відповідальності за долю держави. Історія України — це не лише пам'ять про славне козацтво чи трагедії ХХ століття, це також уроки гідності, незламності та прагнення до свободи. Знання минулого надихає нове покоління на свідоме громадянське позиціонування, активну участь у суспільному житті, зміцнення демократичних цінностей.

У добу гібридних війн, інформаційних атак та намагань викривити історичну правду, саме освітній процес стає щитом проти маніпуляцій. Навчання історії в університеті — це не лише акт пізнання, а й інтелектуальний спротив дезінформації, формування стійкості до пропаганди.

Таким чином, дисципліна «Історія України» в закладах вищої освіти — це не лише про минуле. Це — про майбутнє, яке ми творимо, спираючись на знання, пам'ять та гордість за свою державу.

Національно-патріотичне виховання студентської молоді є предметом і основою гуманітарного виховання громадянської свідомості та позиції.

Курс лекцій написано у відповідності до програми курсу "Історія України". Він містить матеріал, який, охоплює події від найдавніших часів до сучасності.

Лекція 1. Перші форми державності на території України

План

1. Форми організації суспільства в кам'яному та бронзовому віках.
2. Виникнення і розвиток елементів державності в найдавніші часи.
3. Античні міста-держави Півдня України.
4. Державні утворення східних слов'ян.

Метою лекції є характеристика найдавніших форм організації людського суспільства в українських землях від часів палеоліту до початку середньовіччя.

Завдання:

- визначити характерні риси елементів державності, що з'явилися у різних етносів на території України;
- порівняти суспільну організацію кочовиків і землеробів;
- охарактеризувати розвиток греко-римської цивілізації на українських теренах;
- прослідкувати появу державних елементів у праслов'янського населення.

Терміни: археологія, матриархат, мезоліт, енеоліт, палеоліт, первісне стадо, пітекантроп, неандерталець, кроманьйонець, міста-поліси.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України. Київ: Академія, 2023. 560 с.
2. Белов О., Шаповалов Г. Монети Античної Греції і Боспорського царства як джерело до праісторії тризуба Руси-України // Музейний вісник: науково-теоретичний щорічник. Запоріжжя, ТОВ ПУВК, 2019. № 19. С. 221 – 245.
3. Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ, Портал, 2021. 432 с.
4. Історія України : навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. 2-ге вид., доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с.
5. Червінський В. І. Історія України. Джерельний літопис. 3-ге вид., перероб. й допов. Київ : Україна, 2016. 895 с.

1. На території України найдавніші люди з'явилися ще в період стародавнього кам'яного віку (палеоліту) понад 1 млн. років тому. На думку археологів, найбільш вірогідно, що вони прийшли сюди з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала впродовж багатьох тисячоліть. Первісні люди жили невеликими групами, що утворювали т. зв. первісне людське стадо. Бл. 40–35 тис. років тому на зміну пітекантропу й неандертальцю прийшов новий тип людини, що вже належала до сучасного фізичного типу – «*Homo sapiens*», або «людина розумна». У Європі його ще називають кроманьйонцем. Середня тривалість людського життя в той час

становила лише 20–23 роки. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин: мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмеда. Мисливська зброя з часом ставала досконалішою – з'явилися дротики, гарпуни, списо-кидалки. Суттєві зрушення в цей час сталися в сфері соціальних відносин. На зміну первісному стаду прийшла родова громада. Рід стає основною суспільною ланкою й об'єднує родичів по материнській лінії, що свідчить про виникнення матріархату. Він не означав головної ролі жінки у виробничій сфері, однак жінка оберігала вогонь, житло, дітей. Виникає звичай, за яким заборонялися шлюби між членами одного роду. Це сприяло зближенню різних родових груп. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства. В Україні залишки поселень кроманьйонців виявлені поблизу сіл Мізіна на Чернігівщині й Межиріччя на Канівщині.

Нових успіхів людське суспільство досягло в епоху середнього кам'яного віку (мезоліту), який тривав з 10 до 6 тис. до н. е. У результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Були створені інструменти для оброблення дерева: долото, сокира, тесло; нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з кременними пластинами. Надзвичайно важливим досягненням того часу є винайдення лука і стріли – першої «механічної» зброї дистанційної дії. Крім мисливства, одним із основних занять стає рибальство. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла. На цю епоху припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім – свині. У зв'язку з підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою зникла необхідність в існуванні багатолюдних колективів. Великі родові об'єднання мисливців на мамонтів та бізонів змінилися порівняно невеликими групами мисливців на дрібнішу дичину. Відбувається масове переселення людей з однієї місцевості в іншу. У межах країни виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ – біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, у Криму.

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту (VI – IV тис. до н. е.), що характеризувалася великими змінами в економіці, викликаними виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнювального і зародженням відтворювального господарства. Процес переходу був якісно новим етапом в історії людства, який сучасні вчені називають «неолітичною революцією» (Г. Чайлд). З'являються нові методи оброблення знарядь праці: крім простого оббивання, ще й пиляння, шліфування та примітивне свердління. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, який створила людина.

У соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці. На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено бл. 600 неолітичних поселень.

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став мідно-кам'яний вік (енеоліт), який у межах України окреслений періодом IV–III тис. до н.е. У цей час з'являються перші металеві вироби: мідні та золоті. Основними заняттями населення стають землеробство і скотарство. Зароджується орне землеробство з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо, з'явився колісний транспорт. Важка фізична праця стає справою чоловіків, головна роль у сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки почали вестися по батьківській лінії, утверджується патріархат. Родова організація змінюється сусідською общиною. Господарською основою стала патріархальна сім'я, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії. Серед енеолітичних племен провідне місце посідали хліборобські племена трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: найбільше в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше в Наддніпрянщині. За етнографічними ознаками трипільська культура дуже близька і подібна до української.

За енеоліту відтворювальне господарство набуває поширення і в інших регіонах України, зокрема в Степу та південній смузі лівобережного Лісостепу, де проживали скотарські племена. Поряд зі скотарством, вони активно займалися і рибальством, мисливством, збиральництвом, частково землеробством (середньостогівська людність – ямна культура). Через свій рухливо-осілий спосіб життя скотарі майже не залишили поселень, тому основним джерелом для вивчення їх діяльності і побуту є поховальні пам'ятки – численні кургани, наприклад, Маріупольський могильник, що й донині височать у Степу. Є підстави вважати, що зі скотарськими племенами українських степів пов'язане становлення індоєвропейської спільноти, а також виникнення та поширення індоєвропейського кола мов. Зокрема, як вважає відомий учений Ю. Павленко, зоною консолідації індо-арійських («ар'я» означає «шляхетний») племен були південні райони від Нижнього Дніпра через Крим і Приазов'я до Північного Кавказу, а ірано-арійських – степові і лісостепові райони Донеччини, Подоння і Середнього Поволжя. Результатом міграцій індоєвропейських племен у лісостепові та лісові райони Центрально-Східної Європи стало формування на просторах від Південної Скандинавії та Нижнього Рейну до верхів'їв Волги й Дніпровського Лівобережжя групи споріднених германо-балто-слов'янських племен.

На зміну мідно-кам'яному вікові прийшов бронзовий (II – поч. I тис. до н.е.), істотною рисою якого було поширення виробів з бронзи – першого

штучно створеного людиною металевого сплаву. У межах України бронзовий вік характеризується передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, що сприяло завершенню процесу виділення скотарських племен із середовища землеробських. Це був перший великий суспільний поділ праці. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзолivarного. Виникли місцеві центри металургії та оброблення бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру. Зі зростанням продуктивності землеробства і скотарства, розвитком металургії з'являвся надлишок продуктів, що зосереджувався в руках окремих родових груп або племінної верхівки. Все це призвело до визрівання внутрішніх та зовнішньо-племінних соціальних суперечностей. Почала швидко вдосконалюватися зброя, зводяться укріплені поселення. Очевидно, необхідність захисту окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен на рівні союзів.

Таким чином, з 1 млн. років до н.е. до поч. I тис. до н. е. людське суспільство в межах сучасної України пройшло складний шлях від людського стада до союзу племен. Цей процес не був специфічним, схоже відбувалося на теренах Європи, розбіжності приховані лише в межах періодів і певних деталях.

2. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилася від землеробства (третій – відокремлення торгівлі). Посилилася майнова та соціальна диференціація, створилися передумови для виникнення станово-класових відносин та держави. Ранній залізний вік (I тис. до н.е. – поч. I тис. н.е.) в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалася землеробство. Широко застосовувалися залізні знаряддя праці, поширювалося залізобробне ремесло. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Широко використовувався гончарний круг. Населення, що проживало на території сучасної України, підтримувало тісні контакти зі стародавніми сусідніми цивілізаціями. Початок раннього залізного віку на території України був пов'язаний з виникненням найдавніших великих племінних союзів та рабовласницьких держав, появою перших писемних відомостей про південну частину українських земель.

Першим народом Східної Європи, ім'я якого зафіксоване в писемних джерелах і дійшло до сьогодення, були кіммерійці. На рубежі II – I тис. до н. е. вони населяли все степове Причорномор'я від Дону до Дністра. Проте більшість істориків дотримуються думки, що це були іраномовні племена. Провідною галуззю в господарстві кіммерійського суспільства було кочове скотарство, насамперед конярство, яке давало змогу максимально використовувати природні ресурси займаних територій. Кіммерійці одними з

перших опанували технологію залізорозного виробництва з болотяних руд. Їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь. Значну роль у житті кіммерійців відіграла війна. Озброєні залізними мечами, луками, бойовими сокирами вони не мали собі рівних у битвах, наводячи жах на своїх супротивників. Здійнювали походи до країн Передньої й Малої Азії (Урарту, Ассирії, Фригії, Лідії). Постійного тиску з їхнього боку зазнавало й осіле населення українського лісостепу. Їхнє суспільство складалося з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. Панівне становище тут посідали кінні воїни. Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н.е. і розпалося під натиском скіфських племен, які мали чисельну перевагу, були краще військово-вишколені та зорганізовані, адже їх очолювали царі з необмеженою владою, на відміну від кіммерійських розрізаних племен з багатьма вождями. Внаслідок агресії частина кіммерійців покинула свою країну і, відійшовши через Кавказ вздовж Чорноморського узбережжя, оселилася в Південному Причорномор'ї, продовжуючи воєнні походи. Основна ж маса кіммерійського суспільства поступово асимілювалася у скіфському етнічному середовищі.

Скіфи проживали на наших землях з VII ст. до н. е. – III ст., прибувши сюди, на думку вчених, з Північного Ірану. Наприкінці VI ст. до н. е. у причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами – Велика Скіфія зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янка-Дніпровська на Запорозжжі. Скіфську державу очолювали представники єдиної династії, влада яких була спадковою. Суспільство складалося з общинників, воїнів та жерців. Більшість населення Скіфії були вільними. У часи свого піднесення скіфська держава охоплювала величезну територію від Дунаю до Дону й від Чорного моря до сучасного Києва, на якій проживали різні за походженням народи. Це були перші паростки власне державності на українських землях. Царські скіфи – панівна верхівка державного об'єднання – жили на берегах Азовського моря і в степовому Криму. Вони займалися військовою справою, збирали данину з підлеглих племен. Суспільний устрій царських і кочових скіфів був ідеально пристосованим до умов кочування й ведення війни. Роди й племена перетворювалися на своєрідні військові підрозділи для охорони худоби й пастухів, а також нападів на сусідів з метою заволодіння їхніми багатствами.

Невичерпним джерелом збагачення для скіфського суспільства були воєнні походи. Від самого початку своєї появи в Криму та Причорномор'ї скіфи вели активну войовничу політику супроти своїх сусідів. Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою були зумовлені наявністю в них найдосконалішої для тієї доби зброї. Зокрема, скіфський лук, невеликий за розмірами, але складної конструкції, характеризувався великою далекобійністю. Згідно зі свідченням, вибитим на плиті в Ольвії, стріла,

випущена з нього, пролетіла понад 521 м. Войовничі скіфи не любили довгих облог і оборон, а тому використовували тактику раптових блискавичних нападів.

Після розквіту скіфської держави, який тривав протягом VI–IV ст. до н. е., на межі IV–III ст. до н. е. почався раптовий спад. Серед його причин називають: погіршення кліматичних умов і усихання степів, тривале витолочування трав'яного покриву численними стадами худоби, занепад економічних ресурсів Лісостепу тощо. Крім цього, у III ст. до н. е. на землі Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли кочові племена сарматів. У кількох битвах з ними царські скіфи зазнали невдачі й мусили відступити. Основна частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу – Малу Скіфію. Столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Чимало скіфів поступово переходили до осілого способу життя, займалися землеробством, садівництвом, торгівлею. Пожвавилися відносини з античними містами-державами. Найвищого розквіту Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Скіфи створили високу матеріальну культуру. Вона ввібрала в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу і, особливо, Греції, а пізніше – і Риму. У свою чергу, Скіфія справляла істотний вплив на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України.

Отже, у III ст. до н. е. могутня колись Скіфія занепадає й поступається своїм місцем войовничим сарматам (савроматам). До складу сарматського об'єднання входили військово-політичні союзи племен язигів, роксоланів, сираків, аланів. На рубежі нашої ери вони повністю освоюють степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. З I ст. до н. е. античні автори називали ці території вже не Скіфією, а Сарматією. Нова держава, являючи собою воєнізоване суспільство, відіграла важливу роль на міжнародній арені, її царі то робили набіги на скіфів Таврійського півострова, то разом з ними воювали проти понтійського царя. Постійні походи здійснювались і на римські провінції. Давньоримський історик Тацит писав про сарматів, що «коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору». Тому для захисту від них Рим змушений був побудувати вздовж Дунаю укріплення. З наявних даних про сарматів випливає, що за своїм зовнішнім виглядом, способом господарювання та приналежністю до іраномовної групи вони нагадували скіфів. Майже завжди сарматів характеризують як сильних, жорстоких і неблаганних ворогів. Особливо вражає у сарматів та велика роль, яку відігравали в їхньому суспільстві жінки. Переказуючи легенду, за якою

сармати походять від союзу амазонок зі скіфами, Геродот повідомляє, що сарматські жінки жили, як колись амазонки: вони полювали верхи, брали участь у війнах нарівні з чоловіками, а також одягалися як чоловіки. Жодна сарматська дівчина не мала права виходити заміж, «поки вона не вб'є якогось ворога». Дані археології свідчать, що сарматських жінок часто ховали разом зі зброєю, і що вони нерідко виконували функції жриць. Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. їхньому володарюванню в українських степах настав кінець. Спершу нищівного удару їм завдали готи – германські племена, які просунулися з Північного Заходу, а в другій пол. IV ст. їх добили гуни – нові кочівники, що з'явилися у степовій Україні з Центральної Азії. Частина сарматів відійшла в гори Північного Кавказу і Криму, а частина залишилася на місцях кочовищ, ставши одним з етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності.

3. Починаючи з VII ст. до н. е., водночас зі скіфською експансією в Північному Причорномор'ї, відбувається також грецька колонізація, її причинами були: перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну. На відміну від скіфів, елліни-колоністи приходили невеликими загонами, відтворюючи на місцях свого розселення звичну для них систему поселень і господарювання. Такою господарською і водночас політичною системою був поліс – своєрідна форма соціально-економічної та політичної організації суспільства у вигляді міста-держави.

Греки заснували міста Ольвію (поблизу теперішнього с. Парутино на Очаківщині), Пантікапей (на місці сучасної Керчі), Феодосію, Тиру (Білгород-Дністровський), Керкінітіду (Євпаторія), Херсонес Таврійський (поблизу нинішнього Севастополя) та інші, перетворивши їх на центри торгівлі та ремесел. З V ст. до н. е. з об'єднаних грецьких міст на Таманському і Керченському півостровах створено Боспорське царство з центром у Пантікапей. Місто мало чітко сплановану забудову. У центрі міста знаходилася головна площа – агора. Навколо неї розташовувалися адміністративні споруди, гімнасії, крамниці. До агори примикала культова ділянка – теменос, на якій були сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд з містом знаходився цвинтар – некрополь. Міста оточувалися міцними оборонними стінами з баштами, були розбиті на квартали і мали досить впорядкований вигляд, зокрема, тут існували спеціальні гідросистеми, якими вода подавалася керамічним водогоном, широкі вулиці завжди були чистими.

Кожне місто-держава становило окрему рабовласницьку демократичну республіку. Верховна влада належала народним зборам, виконавча – колегіям і магістратам, обраним відкритим голосуванням. За винятком рабів, іноземців та жінок, всі жителі мали широкі політичні права. Молодь, перед тим, як

одержати громадянство, складала урочисту присягу на вірність колонії та її законам. Одним із найважливіших обов'язків громадянина поліса була оборона його від ворогів. У VI–III ст. до н. е. грецькі міста-держави бурхливо розвивалися на засадах рабовласницького способу виробництва. Чи не перше місце в житті колоній посідала торгівля з метрополією та місцевими племенами: скіфами, сарматами, праслов'янами, фракійцями, з якими колоністи мали тісні зв'язки. Основним предметом грецького експорту з теренів України була пшениця. Очевидно, що значну частину зерна колоністи закупували у місцевих хліборобів – праслов'ян. Вивозили також рибу, сіль, шкіри, хутра, мед, віск, будівельний ліс, а також рабів. У Причорномор'я з метрополії ввозили вино, керамічні вироби, прикраси, скульптури тощо. Всі основні міста Північного Причорномор'я мали досить розвинуті монетні системи, що обслуговували насамперед потреби міської торгівлі. Починаючи з III ст. до н. е., грецькі колонії поступово занепадають. Підноситься Македонська держава, що прагне приборати до своїх рук Північне Причорномор'я. Усі ці події вкрай негативно позначилися на економіці грецьких колоній. Знесилені атаками варварів, вони змушені були відкуплятися від них золотом. Занепав експорт хліба. До того ж, дешева єгипетська пшениця витісняла із середземноморських ринків північно-причорноморських конкурентів. Населення міст розбігалось. Постійні напади варварів розладнали фінансовий стан міст-полісів – їх золоті та срібні гроші замінили мідними.

З I ст. до н. е., після того як причорноморські колонії стали васалами Римської імперії, їхнє господарство дещо стабілізувалося. Однак загальна криза рабовласницького господарства у II–III ст. остаточно підірвала сили Римської імперії. Криза позначилася й на долі античних держав Північного Причорномор'я. Відбувалася поступова натуралізація всього господарства. У 270 р. античні держави Північного Причорномор'я зазнають поразки від готів, а через століття їх остаточно знищила навала гунів.

Закінчився античний період в історії України. Протягом тисячоліття тут співіснували прийшло давньогрецьке і місцеве населення (скіфи, сармати, фракійці, праслов'яни та ін.). Підтримуючи міцні економічні й культурні зв'язки з місцевими племенами, центри давньогрецької цивілізації на Чорноморському узбережжі справили значний вплив на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток місцевого населення. Отже, на українських землях протягом тривалого часу формувалися державотворчі традиції, носіями яких були кіммерійці, скіфи, греки, сармати та деякі інші народи. Перебуваючи в тісному контакті з праслов'янами лісостепової смуги, де відбувався слов'янський, зокрема український, етногенез, вони певним чином впливали на економічний, політичний та культурний розвиток наших пращурів. Тому закономірно, що нинішня Україна як держава успадкувала

історію й тих народів, які свого часу проживали на її теренах і створювали тут свої державні об'єднання.

4. Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства, походження і етногенез якого на сьогодні остаточно не з'ясовано. Про нього можна говорити лише в загальних рисах, використовуючи дані різних наук: історії, археології, лінгвістики, етнографії, антропології тощо. Значна частина науковців схиляється до думки, що свої початки слов'янський світ бере ще у бронзовому і ранньозалізному віках (II–I тис. до н. е.). Уперше про слов'ян-венедів (венетів) згадують римські автори I–II ст.: Пліній Старший, Тацит, Птолемей. З VI ст. про слов'ян дещо ширше говорять візантійські історики: Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Маврикій Стратег та ін. Готський хроніст Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: венети, анти і склавини. Тобто на рубежі нової ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угро-фінами. Як видно з аналізу писемних джерел, вони займали райони Вісли, Дністра, Прип'ятського Полісся, сягали Верхнього Подніпров'я. На початку нової ери завершився поділ слов'янської спільноти на дві групи: східну і західну. У V–IX ст. частина слов'ян переселилася на Балканський півострів, де утворилася південнослов'янська група.

Східні слов'яни, що жили на землях сучасної України, на поч. I тис. об'єдналися в державну формацію антів (етнонім «анти», на думку лінгвістів, іранського походження і означає людей, що перебувають на окраїні, рубежі), яка займала територію між Дністром і Дніпром, а в період найвищого свого піднесення простягалася від Дону до Румунії й далі на Балкани. Не відома загальна кількість племен, що входили до складу цього об'єднання. Але з повідомлення Йордана про полонених антських старшин випливає, що їх було не менше 70.

В Антському державному об'єднанні панував демократичний лад. Прокопій Кесарійський писав, що склавинами та антами не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання і всі справи, добрі чи лихі, вирішуються спільно. За часів загальної небезпеки вони обирали правителя, авторитет якого визнавав увесь народ. Поступово реальна влада зосереджувалася в одних руках антських царів Божя, Андрагаста, Мезамира, полководців Доброгаста, Всегорда, Пирогаста та інші згадують письмові джерела. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу об'єднання. Повідомляючи про побут і звичаї слов'ян, зокрема антів, у VI ст., візантійський імператор Маврикій Стратег зазначав: «Вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в країні, і вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убогство. До тих, хто приходить до них і

користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають у їх землю, якщо вони захочуть, за деяку винагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов».

Маючи досить сильну військову організацію, анти, яких М. Грушевський вважав предками українського народу, вели успішні війни зі своїми сусідами. Воєнні походи спочатку були справою добровільною, у них брали участь усі охочі. Пізніше починає виділятися дружина, для якої війна стає професійним заняттям та засобом збагачення. Можновладці експлуатували полонених і обертали їх на рабів. Чисельність останніх була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловік. Але це не було класичне рабство. Найчастіше воно перетворювалося на феодалну залежність полоненого від власника. Через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись уже на становищі вільних. Певний час анти межували з готами, які проживали в причорноморських степах у II–IV ст. Відносини між обома народами мали несталий характер. Союзні стосунки і спільні воєнні заходи, спрямовані проти Римської імперії, чергувалися зі збройними сутичками та політичною конфронтацією. У IV ст. у володіння Готського королівства вторглися гуни, які вийшли із Центральної Азії. Вони не загрожували існуванню Антського об'єднання і тому анти виступили на їхньому боці у боротьбі з готами. У результаті останні були розгромлені й покинули територію України. Слідом за ними на захід рушили і гуни. У середині V ст. вони також були розбиті та розпорошені серед місцевих народів.

Водночас, із занепадом готів та гунів, під натиском варварських народів загинула і Західноримська імперія. Натомість Східноримська імперія – Візантія, як і Антське державне об'єднання, зуміла вистояти. Відносини між ними багато в чому визначали політичну ситуацію в Європі протягом другої пол. V – сер. VI ст. Особливо це виявилось у т. зв. Балканських війнах, які анти разом з близькими до них склавинами (слов'янським протодержавним міжплемінним об'єднанням, що знаходилося на території сучасної Південної Польщі, Словаччини, Трансільванії), вели за сфери впливу в Придунайській рівнині та на Балканах. У першій половині VI ст. слов'янський наступ, за словами українського дослідника М. Брайчевського, мав характер сезонних походів. Наші предки переходили через Дунай, вторгалися у візантійські володіння, захоплюючи багаті трофеї і полонених, а восени поверталися додому. З середини VI ст. починається слов'янське розселення на

правобережжі Дунаю та колонізація Балкан. Протягом кількох наступних десятиліть північ Балканського півострова повністю слов'янізується (сучасні Болгарія і країни колишньої Югославії). Окремі слов'янські колонії виникають на Пелопоннесі й навіть у Малій Азії.

Подальшим колонізаційним планам антів та склавинів завадила нова хвиля завойовників з Центральної Азії – аварів. Протягом 558–568 рр. вони пройшли через південні степи і в Трансильванії (територія сучасної Румунії) заснували свою державу – Аварський каганат. Підкоривши склавинів, авари розпочали наступ на антів, які діяли в союзі з Візантією. У результаті тривалої боротьби анти зазнали нищівної поразки. З 602 р. вони вже не згадуються давніми авторами. Праукраїнське Антське об'єднання розпалося. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень.

Лекція 2. Галицько-Волинська держава. Українські землі у складі Литви та Польщі (II пол. XIII- XVI ст.)

План

1. Утворення Галицько-Волинської держави.
2. «Королівство Русі» Данила Галицького та його нащадків.
3. Процес і сутність входження українських земель до складу Литовської держави.
4. Литовсько-польські унії кінця XIV – XVI ст.

Метою лекції є визначення характерних рис розвитку Галицько-Волинської держави та особливості перебування українських земель під владою Великого князівства Литовського та Польщі. української та європейської культури доби Середньовіччя.

Завдання:

- визначити особливості становлення Галицького-Волинського князівства;
- охарактеризувати правління Данила Галицького та його нащадків (Льва Даниловича, Юрія I Львовича, Андрія та Лева Юрійовичів);
- виокремити особливості переходу українських земель під владу Великого князівства Литовського;
- проаналізувати причини, зміст і наслідки для українських земель Кревської, Городельської, Люблінської та Берестейської церковних уній.

Терміни: автократична влада, ярлик, магдебурзьке право, Золота Орда, унія, бояри, .

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України. Київ: Академія, 2023. 560 с.
2. Гарін А., Кігіцар І., Кондратенко О. Історія України. Київ, вид-во Центр навчальної літератури, 2017. 240 с.
3. Історія України: навчальний посібник / за ред. професора І-90 М. П. Гетьманчука. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 400 с.
4. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
5. Історія України : навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. 2-ге вид., доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с.

1. Галицько-Волинське князівство було одним із найбільших на період занепаду Київської Русі. До його складу входили Галицька, Перемишльська, Звенигородська, Тербовлянська, Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська та Берестейська землі, Пониззя (пізніше Поділля), а також територія між Східними Карпатами, Дністром і Дунаєм – Шипинська та Берладська землі, на яких згодом виникло Молдавське князівство). Галицько-Волинські володарі у різні часи тримали у васальній залежності такі князівства і землі: Київське (1203–1205, 30-ті роки XIII ст.), Турово-Пінське, Городельське, Чорну Русь, територію ятвягів (50-ті роки XIII ст.) на заході – території навколо Любліна (1244, 1302), частину Закарпаття (1262).

Історія Галицько-Волинської держави розпочинається у 1199 р., коли волинський князь Роман Мстиславич об'єднав Волинське князівство із Галицьким, які ще на межі X–XI ст. стали на шлях самостійного розвитку та започаткували державотворчий процес.

Важливою передумовою могутності цієї держави стали тісні економічні та культурні взаємини між Волинським і Галицьким князівствами, незважаючи на міжусобні війни між окремими удільними володарями. До більшої консолідації цих двох князівств спонукала також необхідність протистояння агресії Польщі та Угорщини, а згодом – монголо-татар. Внутрішній політичній інтеграції нової держави сприяли потужні зусилля Романа Мстиславовича щодо подолання опору та здобуття підтримки впливових галицьких бояр, а також і багатого міщанства. Вдалі походи князя Романа проти Литви, Польщі, Угорщини, половців посилили його авторитет на міжнародній арені та посприяли поступовому включенню нового державного утворення до західноєвропейської політики як самостійного суб'єкта.

Роман Мстиславович (1199-1205 рр.) намагався утвердити принцип сильної влади та забезпечити дію механізму її спадковості від батька до сина. Відповідно до зміцнення свого становища князь Роман прагнув посилення централізації влади, щоб запобігти політичній роздробленості та міжусобицям.

У «Галицько-Волинському літописі» Романа Мстиславовича назвали «царем на Русі», «самодержцем всея Русі», що свідчить про зміцнення автократичної влади великого князя, особливо після приборкання ним непокірних і бунтівних боярських угруповань та посилення свого впливу на Київ. Хоча галицько-волинському князю не вдалося об'єднати всю Русь, але династія Романовичів, яку започаткував Роман, майже 150 років утримувала українську державність, залишивши вагомий слід у національній історії. Його передчасна загибель 1205 року в бою з військом краківського князя Лешка Білого біля Завихосту на Віслі обернулася трагедією не тільки для малолітніх синів, але й для України, яка на декілька десятиліть стала ареною кривавих міжусобиць та військової агресії войовничих сусідів – Угорщини та Польщі.

2. Зі смертю Романа Мстиславовича розпочинається майже 30-річний період тимчасового розпаду єдиної держави та боротьби за галицький престол (1205–1238). У цей час знову посилилась смута галицьких боярських угруповань, що призвело до безпрецедентного порушення норм середньовічного права оголошення князем боярина Владислава Кормильчича (1213–1214). Боярська аристократія своїми інтригами ініціювала втручання Угорщини та Польщі у справи Західної Русі, результатом якого було проголошення «королем Галичини та Володимирії» п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана) (1214 р. до 1219 р.). У 1219 р. галичани, намагаючись звільнитись від військової угорсько-польської окупації, звернулись до новгородського князя Мстислава Удатного (1219–1227), який за підтримки повсталих міщан вигнав загарбників із Галича.

До 1228 р. Романовичам вдалося утвердитися на Волині й розпочати активну кампанію за повернення Галичини. Данило Романович у 1238 р. остаточно укріпився в Галичі, законно повернув собі спадщину батька та відновив державну єдність. Того ж року Данило розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену під Дорогочином. Незабаром він знову поширює свій вплив на Київ, у якому залишає управляти свого воєводу Дмитра. Данило Романович виявився здібним дипломатом і державним діячем: зміцнює політичні зв'язки з Литвою та Польщею, визнає протекторат нового угорського короля Бели IV задля піднесення свого міжнародного престижу та зміцнення автократичної влади у Галичині.

Отримавши перемогу у битві під Ярославом 1245 р. з військом угорського короля та його союзниками, Данило надовго зупинив агресію

угорських феодалів на північ від Карпат та остаточно здолав опір боярства й міцно утвердився на галицькому троні.

Найтрагічнішу сторінку в історії Галицько-Волинської держави становить монголо-татарська навала. Данило, не маючи змоги дати належну відсіч силам Золотої Орди, які переважали, був змушений поїхати на переговори з ханом Батием у його столицю Сарай (поблизу гирла Волги) у 1245 р., де вимушений був визнати залежність від Золотої Орди. Обурений і пригнічений своїм ганебним становищем васала, Данило активізує міжнародну дипломатію зі створення антитатарської коаліції західноєвропейських держав. Він звертається до Римського Папи Інокентія III, щоб за його допомогою zorganizувати хрестовий похід володарів західних країн проти монголо-татар. За це сприяння Апостольської столиці в організації антитатарської коаліції європейських держав Данило пообіцяв церковну унію з римо-католицькою церквою і визнання прimate папи Римського. Оскільки план хрестового походу не було реалізовано, то і не відбулася унія. Але у 1253 р. відбулась коронація Данила у м. Дорогочині. У 1254-1255 рр. Галицьке-Волинське королівство здобуло відносну незалежність на недовгий час, але у 1258 р. Данило змушений був визнати зверхність Золотої Орди.

Данило розгортає цілеспрямовану містобудівельну діяльність, споруджує фортифікаційні укріплення міст: Холм, Данилів, Крем'янець, Угровеськ, у 1256 р. – Львів. Серед політичних досягнень можна відзначити наступні:

- переніс в Галичину традиції Київської Русі-України, всіляко підтримуючи значення Києва, як «матері городов руських» і колиски Українського Православ'я, забезпечивши спадкоємність державницьких, духовно-релігійних традицій, підтримав історичну тяглість єдиної киево-галицької культурної спадщини;

- дипломатично успішно сформував взаємини із татарською Ордою, яка загрожувала поневоленням та конституційною перебудовою Русі-України, втратою нею будь-якого права на власну суверенну політико-державну діяльність

- посилив міжнародний авторитет своєї держави, налагодив плідні взаємини з Римом, за що був коронований Папою й отримав титул короля.

Після смерті Данила Галицького на Волині до 1270 року правив старший брат Данила – Василько, який передав княжий престол своєму синові Володимирі Васильковичу (1270–1289), на Галичині князував син Данила – Лев I (1264–1301 р.), який після смерті батька успадкував Львів і Перемишль, а згодом утвердив свою владу і на Волині. Князь Володимир здобув славу видатного культурного діяча, освіченого та вченого правителя, якого літописець називає великим «філософом» і «книжником», «якого не

було перед ним у цілій землі і по нім не буде». Лев I гідно продовжив державницьку політику свого батька Данила, а тому, його називають найбільш «енергійним і здібним» із династії Романовичів. Він був талановитим воїном і дипломатом, який рішуче відстоював національні інтереси, підтримуючи дипломатичні зв'язки із Угорщиною, Чехією, Литвою, Тевтонським орденом, Ватиканом. Саме за правління князя Лева Даниловича територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію.

На початку XIV ст. одноосібним правителем Галицько-Волинської держави став Юрій I Львович (1301–1308). Про авторитарні амбіції Юрія I свідчить те, що він, як і Данило, вживав королівський титул, іменуючи себе «королем Русі», тобто, Галицької землі та «князем Володимирії» (Волині). Юрій I доклав багато зусиль і йому вдалося у 1303 році домогтися від Константинопольського патріарха заснування окремої Галицької митрополії, до якої входило декілька єпархій – володимирська, луцька, перемишльська, турівсько-пінська (перед тим вся Русь входила до однієї митрополії – Київської). Це дало змогу Православній Церкві у Галицько-Волинській державі отримати самоврядність і звільнитись з-під влади Київського митрополита. Добу правління Юрія I вважають найбільш спокійною та благодатною, коли процвітала економіка, торгівля і посилювався міжнародний престиж королівства Русі.

Після смерті Юрія I (влада перейшла до його синів Андрія і Лева (1308–1323), які правили Галицько-Волинською державою спільно і як спадкоємці традицій Київської держави, титулувалися «князями всієї Русі»). Показово, що Андрій і Лев II Юрійовичі, а також останній правитель Галицько-Волинської держави Юрій II підкреслюють у своїх титулах, що вони є володарями «божою милістю землі Руської, Галицької і Володимирської». Вагомими були зусилля Андрія і Лева щодо послаблення залежності від Золотої Орди, особливо в європейському контексті. Незважаючи на те, що Галицько-Волинське князівство формально змушене було визнавати залежність від Золотої Орди, фактично воно провадило самостійну зовнішню політику. Князі Лев II і Андрій здійснювали походи проти татар і ймовірно, що в одній із битв князі загинули одночасно. Не залишивши нащадків чоловічої статі, у 1323 припинилась і династія Романовичів.

У 1325 р. боярська аристократія посадила на галицький престол мазовецького князя Болеслава, який прийняв православ'я і князував під іменем Юрія II. Влада Юрія II (1325–1340) була під сильним впливом боярської аристократії, які постійно чинили свій політичний тиск. Князівство провадило активну зовнішню політику в Східній і Центральній Європі. Внутрішня політика князя Юрія II загалом опиралась на ті ж принципи, які були закладені його могутніми попередниками. Але відчутно впливали і ті державно-політичні форми й правові вимоги, які були актуальними для

західноєвропейського Середньовіччя. Юрій II свою внутрішньополітичну діяльність спрямовував на поліпшення добробуту, розвиток торгівлі та процвітання міст, яким надавав різні привілеї та право самоврядування, так зване Магдебурзьке право. Першими на українських землях його отримали міста – Сянок (1339), Львів (1356), Кременець (1374), Київ (1494–1497), Станіслав (1663).

Для зміцнення князівської влади Юрій II домагався підтримки багатих бояр, які ставилися до нього вороже через його католицьке минуле і надто відверту підтримку в містах католицьких поселенців. Значно більшу підтримку князь мав у міщанства, союзом із якими він прагнув послабити позиції боярства. Очевидно такий напрям внутрішньої політики князя Юрія викликав протистояння з боярами, які, підбурювані ще польськими впливами, здійснили замах на життя князя - у 1340 р. Юрія II було отруєно на бенкеті у Володимирі-Волинському.

Отже, загибель останнього князя Юрія II Болеслава стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської держави, яка поринула у тривалу виснажливу боротьбу із войовничими сусідами, гострі внутрішні уособиці, братовбивчі конфлікти. 1340 року галицько-волинськими землями володів син Гедиміна – Любарт (1340–1349), який був одружений із донькою Юрія II. Але його влада поширювалась лише на Волинь, тоді як у Галичині була більш номінальною, бо фактично належала місцевим боярам на чолі із Дмитром Детьком, котрий мав титул «старости й управителя Руської землі». У 1349 р. король Казимир III ввів війська на територію Галичини, завоювавши Львів, Володимир, Белз, Берестя та інші міста.

3. Литовське князівство сформувалося у XIII ст., коли литовські племена переживали розпад родообщинного ладу та поступовий перехід до феодального. Зміцнившись, воно скористалося ослабленням сусідніх земель, передусім українсько-білоруських, й розпочало збільшувати власні території, через приєднання українсько-білоруських земель. Важливу роль в об'єднанні литовських племен відіграли зовнішні загрози, що створювалися німецькими лицарськими орденами Тевтонців і Мечоносців, які в середині XIII ст. об'єдналися в єдину організацію та зміцніли. Об'єднання литовських племен у середині XIII ст. розпочав князь Міндовг, який загинув у цій боротьбі. Остаточо об'єднав і створив на початку XIV ст. Литовську державу Гедимін. Другий син Гедиміна, Ольгерд, в 1350-их роках отримав Чернігівсько-Сіверську землю, у 1362 р. зайняв Київ, переміг татар у битві на Синіх Водах і поширив свою владу на Поділля. Отже, на початок 60-х років XIV ст. під владою Литви опинилася велика частина території України – Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля, більша частина Волині. За Галичину і, частково, за Волинь ще велася боротьба.

Причини швидкого підпорядкування Литвою руських земель:

- литовське завоювання зумовлювало звільнення від дикого та жорстокого татаро-монгольського ярма. Руські землі були ослаблені золотоординським ігом, що уможливило просування литовців на Русь і сприяло їхньому успіху;

- населення руських земель віддавало перевагу Литві перед Ордою. Переважно місцеві князі та боярство добровільно визнавали владу Литви. Науковці визначають просування Литви в руські землі не як завоювання, а як «мирне приєднання», як «тиху експансію».

- успішним діям Литви сприяло ослаблення Орди й її розкол на ворогуючі частини внаслідок феодалних усобиць 1360–1370-х рр. Однак, Золота Орда тоді була ще доволі сильною, і без досягнення політичного компромісу з нею Литва навряд чи змогла б закріпитися на землях Південної Русі. В історичній літературі висловлено гіпотезу про можливість угоди між Ольгердом і татарами у сер. 60-х рр. XIV ст. про збирання данини з окупованих Литвою територій татарами. Саме визнання цієї залежності дало змогу Литві дуже швидко підпорядкувати собі землі Русі.

Литовські урядовці постійно підкреслювали, що вони старого не порушують, а нового не вводять. Литовці не зруйнували удільної системи князівств, однак у багатьох із них замінили Рюриковичів литовськими князями. У Києві Ольгерд посадив свого сина Володимира, який швидко «українізувався», а його спадкоємці дедалі більше відчували себе місцевими українськими князями. Київське князівство має домінантне значення на українських землях. З одного боку, влада в Києві перейшла від Рюриковичів до литовської династії Гедиміновичів. Але, з іншого – в Київському князівстві збереглися традиції руської державності: київські князі литовського походження, спираючись на руську знать, наполегливо прагнули до утвердження автономії своїх володінь. Вони мали титул «з Божої ласки князів Київських», карбували власну монету, вдавалися до самостійних зовнішньополітичних акцій.

Українські удільні князівства були автономними державними об'єднаннями. У своєрідній формі відроджувалася Київська Русь як основний компонент Литовсько-Руської держави, своєрідної федерації князівств. Значна частина удільних князів та бояри, отримавши рівні права з литовцями, зміцнювалися. У невеликих князівствах влада належала місцевим українським князям. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого литовського князя, несли військову службу, сплачували данину. Повноваження удільних князів на місцях були доволі великими, удільні князівства були справжніми автономними утвореннями.

Українці та білоруси мали рівні права з литовцями, переважали їх кількісно та перевищували за рівнем цивілізації. Литва потрапила під великий культурний вплив своїх слов'янських підданих, які становили 90%

населення держави. Вони переймали від українців та білорусів військову організацію й способи оборони, особливості зведення фортець, традиції господарювання та владарювання, систему податків, суд, елементи права, навіть українську назву посад, станів та ін.

Руська мова стала мовою великокняжого двору й державної канцелярії. Великого поширення з-поміж литовської знаті набувала «русська віра» – так спочатку звалося у Литві православне християнство. У Литовській державі складаються закони на основі «Руської правди». Литовські роди зливалися з руською знаттю. У вищих верствах суспільства відбувається масове творення змішаних, в основному аристократичних, литовсько-руських (литовсько-українських) шлюбів, що пришвидшувало навернення литовського магнатства до християнства, відбувалася українізація литовської еліти та частини населення.

Уряд Великого князівства Литовського не перешкоджав місцевому населенню у збереженні та розвитку національних особливостей. У зв'язку з цим багато істориків називають Велике князівство Литовське литовсько-руським. Провідною силою української еліти стала Київська династія Олельковичів, нащадків литовського князя Володимира. Вони відстоювали свою автономію так же твердо, як і ті князівські роди, що належали до Рюриковичів. Однак у кінці XIV ст. сталася подія, яка змінила історичний шлях Литовсько-Руської держави, – політична унія Литви та Польщі, яка призвела до надзвичайного зростання польського впливу на Литву і долю українського народу. Розпочинаються докорінні зміни в їх історичному розвитку.

4. Після смерті Ольгерда у 1377 р., внаслідок міжусобної боротьби, до влади прийшов його молодший син Ягайло (1377-1392 рр.), який намагався зміцнити політичну владу Литви, державний апарат якої був виснажений за період широкомасштабної експансії на сході. Крім того, Великому князівству Литовському загрожувала небезпека з боку сильних агресивних сусідів – Тевтонського ордена та Московського князівства. Наприкінці XIV ст. Литва отримала від ослабленої на той час Польщі пропозицію об'єднати сили двох держав шляхом династичного шлюбу між польською королевою Ядвігою та литовським князем Ягайлом.

14 серпня 1385 р. неподалік від м. Вільно у замку Крево між Ягайлом і польськими послами був укладений унійний союз. За умовами Кревської унії Ягайло, одружившись з Ядвігою, отримав польську корону, одночасно залишаючись великим князем Литовським і Руським. За це він повинен був «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської», прийняти католицизм й охрестити все литовське населення «від мала до велика». Литовське-Руське князівство зберегло свою незалежність, але в ньому значно збільшився вплив польської шляхти. Після підписання акту про

Кревську унію український народ зазнавав все більше утисків, його становище значно погіршилося.

У 1387 р. Польща відвоювала в Угорщини й остаточно приєднала до своєї території Галичину.

Захопивши Галичину, польські магнати намагалися ліквідувати суверенітет Литви і перетворити залежні від неї українські землі на провінції Польщі. Відверто пропольська політика Ягайла (отримавши польську корону, він прийняв ім'я Владислава II) зумовила виникнення литовської та української опозиції, згуртованої навколо двоюрідного брата Ягайла Вітовта (1392-1430 рр.). Підписавши в 1392 р. у м. Острові угоду (Островська угода), Ягайло змушений був визнати фактичну владу над Великим князівством Литовським Вітовта як довічного правителя (намісника) на основі васальної залежності від польського короля. Вітовт проводив політику централізації держави, тим самим обмежуючи автономію українських земель. Упродовж 1392-1394 рр. він змістив українських князів, що перестали йому коритися, ліквідував на території України Волинське, Новгород-Сіверське, Київське та Подільське удільні князівства, перетворивши їх на литовські провінції та призначивши нових удільних князів – намісників. Становище Вітовта ще більше зміцнилось після перемоги над Тевтонським орденом у битві під Грюнвальдом 15 липня 1410 р., після якої збройна експансія німецьких рицарів на слов'янські землі була припинена.

За Городельської унії 1413 р. підтверджувалося існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалася політична зверхність польського короля, з яким мали узгоджуватися кандидатури на великокнязівський престол після смерті Вітовта. Важливим положенням унії було зрівняння у правах та привілеях польської та литовської католицької шляхти. Участь православної шляхти у державному управлінні обмежувалася, наслідком чого був неминучим розкол між православними і католиками на українських землях.

У 1431 р., після смерті Вітовта, Ягайло з великим польським військом вирушив на Волинь з метою захоплення українських земель. Чергове литовсько-польське протистояння закінчилося перемир'ям, за умовами якого Західне Поділля відходило до Польщі, Східне Поділля контролювала Литва. Завоювання українських територій супроводжувалося активною колонізацією: з 1434 р. в українських провінціях було запроваджене польське право, польський адміністративний апарат, створено шляхетське самоуправління. Литовська, українська та білоруська шляхта у своїй значній частині, виходячи з егоїстичних інтересів, пішла назустріч домаганням польської шляхти. Тим часом литовські, українські й білоруські магнати, які боялися втратити в об'єднаній державі своє панівне становище, виступали проти включення Литви до складу Польщі.

1 липня 1569 р. у Любліні сейм схвалив нову польсько-литовську унію, за якою Польща й Литва об'єднувалися в єдину державу – Річ Посполиту. Люблінська унія передбачала:

- об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту;

- на чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався Королем Польським і Великим князем Литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі і коронувався в Кракові;

- для Польщі й Литви спільними були сейм і сенат; впроваджувалася єдина грошова одиниця;

- Велике князівство Литовське в певній мірі зберігало автономію, маючи окремі закони – Литовський статут, судову систему, військо, уряд та адміністрацію;

- під юрисдикцію Польщі, в складі якої вже перебували Галичина, Холмщина, Західне Поділля, відходили всі українські землі, що раніше належали Литві: Підляшшя (частина сучасних Білостоцького, Люблінського, Варшавського воєводств у Польщі), Волинь, Поділля, Брацлавщина (Східне Поділля), Київщина; – українська шляхта зрівнювалася у правах з польською та литовською.

Наслідками Люблінської унії для українців стали значне посилення феодального гніту, національні та релігійні утиски. Найбільше від унії потерпало селянство: селяни були позбавлені права на землю, збільшилася панщина (у XVI ст. на Волині вона сягала трьох днів на тиждень), обмежувалося право вільного переходу від одного власника до іншого.

Люблінська унія була здійснена польськими феодалами за активної допомоги литовських, українських і білоруських шляхтичів, які з метою задоволення своїх вузько класових інтересів зрадили батьківщину. Люблінська унія була угодою між феодалами Польщі, шляхтою Литви й України, спрямованою на дальше посилення гноблення народних мас.

Польський уряд, польські феодали, Ватикан, все католицьке духовництво намагалися повністю підкорити собі, окатоличити український народ, однак окатоличувалася лише частина українських феодалів. Тоді, щоб досягти поставленої мети, єзуїти висунули ідею унії – об'єднання православної церкви з католицькою під зверхністю римського папи. Ідея унії знайшла підтримку серед найбагатших українських магнатів і шляхтичів, які шляхом введення унії намагалися зрівнятися в своєму політичному становищі з польськими феодалами. Унію підтримували деякі православні єпископи (Львівський, Луцький, Володимирський, Холмський і Туровський), а також митрополит Київський Михайло Рогоза. Вони були незадоволені втручанням у церковні справи міщанства, об'єданого в братства, прагнули вийти з-під влади православних патріархів, які підтримували братства,

зберегти свої земельні володіння і зрівнятися в політичних правах з католицькими єпископами, що мали титули «князів церкви», засідали в сенаті і залежали тільки від папи римського і частково від польського короля.

Для офіційного проголошення унії в жовтні 1596 р. король Сигізмунд III і митрополит Михайло Рогоза за дорученням папи скликали в м. Бресті церковний собор. Та оскільки з'їхалися як прихильники, так і противники унії, собор з самого початку розколовся на два окремі собори: православний і уніатський. Уніатський собор проголосив унію, і єпископи-відступники 18 жовтня 1596 р. підписали акт про унію. За цим актом замість православної церкви в Україні й у Білорусії створилась уніатська (греко-католицька) церква, яка була підпорядкована римському папі. Уніатський собор визнав основні догмати католицької церкви, але церковні обряди залишалися православними. Уніатське духовництво на рівні з католицьким звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта, як і католицька дістала право обіймати державні посади, а уніати міщани зрівнювалися в правах з католицьким міщанством. Польський уряд, який визнав уніатську церкву обов'язковою для всього православного населення України, поставив православ'я по за законом і насаджував унію силою. Усі церкви і церковні маєтності мали бути передані уніатам.

Отже, з приходом Польщі, було поставлено під сумнів формування українців як окремої етнічної спільності. В Україні розгортається визвольний рух проти польської колоніальної політики. Українська знать втрачає роль виразника національних інтересів, роль провідної верстви визвольного руху.

Лекція 3. Українська національна революція (1648 - 1676 рр.)

План

1. «Велике повстання» 1648 р., його причини та рушійні сили. Створення гетьманської козацької держави.
2. Особистість Богдана Хмельницького. Періодизація української національної революції. Зовнішня та внутрішня політика гетьманату в 1649 - 1654 рр. Україно-московська угода 1654 р. та її наслідки.
3. Боротьба за збереження козацької державності в останні роки життя Б. Хмельницького (1655 - 1657 рр.).
4. «Руїна» - громадянська війна в українському козацькому суспільстві (1658 - 1676 рр.).

Метою лекції є ознайомлення студентів з подіями воєнно-політичної історії України другої половини XVII ст. в руслі концепції «української національної революції» /УНР/ провідних українських істориків – Валерія Степанкова (м. Кам'янець-Подільський) та Валерія Смолія (м. Київ., директора Інституту історії НАНУ).

Завдання:

- вивчити початкову історію та визначити характерні риси політичного, воєнного та державного устрою ранньомодерної козацької держави /«Війська Запорозького»/;

- зрозуміти характер зовнішньополітичних маневрів Б. Хмельницького та його наступників (1648 –1676 рр.);

- охарактеризувати розвиток національного руху та внутрішньої політики гетьманів (1657 – 1676 рр.);

- пояснити причини громадянської війни («руїни») в козацькому суспільстві 1657 – 1676 рр. та висвітлити перебіг її основних подій.

Терміни: ранньомодерне суспільство, запорозьке козацтво, гетьман, «Військо Запорозьке», генеральна рада, «чорна рада», козацька старшина, полково-сотенний устрій, козацький реєстр, сердюки, «Зборівський договір», «Березневі статті», Велике князівство Руське, феодалізм.

Література:

1. Горобець В. «Волимо царя східного». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 445 с.

2. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 - 1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. Київ: Арій, 2016. 480 с.

3. Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 752 с.

4. Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 622 с.

5. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Україна у міжнародних відносинах / Т. Чухліб. Київ: Критика, 2009. 432 с.

1. На думку представників сучасної історіографії, українська національна революція 1648 - 1676 рр. була складним політичним процесом, що був породжений реаліями раннього Нового часу. Саме тоді під гаслами захисту православної конфесії християнства, прав і свобод Війська Запорозького й народу України почалася повномасштабна боротьба українців за національне визволення у формі масового соціального протесту і збройних форм громадянського протистояння. Все це супроводжувалося кардинальними змінами у всіх сферах і рівнях життєдіяльності тогочасного

українського суспільства. Українська національна революція була явищем типологічно спорідненим із масштабними суспільно-політичними рухами в країнах Західної Європи (Англія, Нідерланди, Німеччина), які вступали в період створення національних держав і вироблення якісно відмінної від середньовічної системи соціальних відносин /капіталізму/.

УНР була спричинена комплексом суперечностей політичного, соціального, економічного та духовно-культурного характеру, що нагромадилися на сер. XVII ст. в суспільному житті українських етнічних територій Речі Посполитої. Її еліта (уряд, «магнатерія» та католицьке духовенство) намагалася всіляко запобігти відродженню українського державного життя. Із цією метою вона не визнавала «руський політичний народ» (українців) рівноправним з польським та литовським, всіляко сприяла покатоличенню й колонізації української аристократії. Проводився курс на ліквідацію православної церкви й утвердження католицизму. Масового характеру набуло зневаження релігійних почуттів віруючих; непоодинокими були випадки примусового навернення в унію (греко-католицизм). Живалися дискримінаційні заходи щодо української мови, культури, освіти.

Нехтування правами українців викликало активний спротив, чому сприяв лавиноподібний процес розвитку національної свідомості. У 1620 - 1630 рр. в суспільно-політичній думці чітко окреслюється усвідомлення українцями себе як окремої етнічної спільноти. Водночас починає виразніше проступати національна суть релігійних конфліктів і національного мотивування козацьких повстань, відбувається піднесення національних інтересів, осмислення їх вартості в житті як окремої особи, так і соціальних станів, суспільства в цілому. На Запорозжі інтенсивно формується своєрідний психологічний тип особистості, для якої сенсом життя, мислення і поведінки виступає свобода. Відбувається становлення нового суспільного стану - козацтва – готового зі зброєю в руках відстоювати свої інтереси. Саме у його середовищі зародилася ідея перетворення Війська Запорозького на територіально-політичний організм у складі Речі Посполитої, а згодом і у незалежну державу.

Після спалаху низки козацько-селянських повстань 1620-1630 рр., сталася десятилітня пауза («золоте десятиліття» польської історіографії), яка змінилася «великим повстанням 1648 р.» під проводом запорозького гетьмана Б. Хмельницького, яке охопило більшу частину українських земель і перетворилося в Українську національну революцію (1648 – 1676 рр.).

Протягом року невелика повстанська армія (близько 12 000 чол.), що складалася переважно із запорозьких козаків та слабо підготовлених повсталих селян не лише виросла на порядок чисельно, але й у кількох великих битвах весни – осені 1648 р. /Жовті Води, Корсунь, Пилявці/ розгромила практично всі збройні сили Речі Посполитої і взяла в полон їх

головних воєначальників. При цьому воєнні дії супроводжувалися різноманітними ексцесами, притаманними добі середньовіччя, як то масовими єврейськими погромами, переслідуваннями католиків та тотальною конфіскацією їх майна і землеволодінь, застосуванням союзницьких але малодисциплінованих загонів татар.

Майже всі стани українського суспільства були охоплені революційним поривом, але його головними рушійними силами стали: запорозьке, городове та реєстрове козацтво, феодално залежне селянство, «руські» /українські/ міщанство та дрібна шляхта, низова частина православного духовенства. Повстання достатньо швидко отримало національно-визвольне, соціальне та релігійне забарвлення. Його головними завданнями стали:

- створення нової форми суверенної української станової держави («Війська Запорозького»);
- відповідне оформлення його території та кордонів;
- ліквідація прийнятої в Речі Посполитій моделі феодалних відносин;
- створення в Україні нової протокапіталістичної моделі суспільних стосунків та нової адміністративно-територіальної системи.

Загалом на кінець 1648 р. в Наддніпрянській Україні постав централізований гетьманат Б. Хмельницького, столиця якого розташовувалася не в Києві, що залишався суто релігійним центром України, а в місті-фортеці Чигирин (сучасна Черкаська обл.). В ньому був введений новий адміністративно-територіальний поділ /полково-сотенна система/. Скрізь запанували козацькі органи суспільної та публічної влади. Було вжито ряд заходів задля створення власних фінансової та податкової систем. На захисті України постала масова, національна за своїм характером, козацька армія чисельністю до 200 тис. чол.

Гетьманат, за тодішньою європейською традицією мав становий характер. Колишню шляхту, в якості привілейованого стану суспільства замістило козацтво, зокрема козацька старшина (полковники, сотники та отамани), що мала значні привілеї і не платила звичних податків. Місцеве самоврядування набуло воєнно-демократичного характеру. Спостерігався традиційно аграрний характер економіки країни та мілітарний ухил її культури. Події 1648 р. викликали потужний сплеск народної творчості у вигляді дум, пісень, легенд, переказів та народних оповідань про події «Хмельниччини».

Колись екзотична модель суспільного та воєнного управління, прийнята з XVI ст. у Запорозькій Січі (Війську Запорозькому Низовому), тепер розповсюдилася на українські обшири. В неї входили три рівня керування: генеральний, полковий та сотенний. Керівником держави пожиттєво був гетьман Війська Запорозького, що одночасно очолював державну адміністрацію та козацький уряд. Гетьмана повинна була обирати генеральна

рада. Традиційно він також був головнокомандуючим збройних сил держави, іноді, за потреби, передаючи цей обов'язок наказному гетьману, призначеному власноруч. Збройні сили склалися з реєстрових та січових козаків, й мали оригінальну козацьку символіку та атрибутику. В разі мобілізації до козаків приєднувалися чисельні загони «покозачених» добровольців та воєнні підрозділи інших держав, союзників України.

2. Надзвичайно потужний вплив на протікання УНР мала постать Богдана Михайловича Хмельницького (1595 -1657). Місцем його народження вважається хутір Суботин (Черкаська обл.). За походженням він, з одного боку був вихідцем з дрібної української шляхти, а, по матері, з козацької родини. Освіту здобував в одній із київських шкіл та у Львівському єзуїтському колегіумі, добре знав декілька мов, історію, юриспруденцію та військову справу. З юнацьких років перебував на військовій службі як сотник, та військовий писар. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козацтва. Протягом свого життя був тричі одружений, мав десятеро дітей, до повноліття з яких дожило п'ятеро: троє доньок та двоє синів.

Питання про її хронологічні межі УНР та її періодизація до сьогодні залишається дискусійним. Спираючись на широку джерельну базу, вітчизняні історики виділяють п'ять її періодів:

- перший (лютий 1648 - червень 1652 р.) – період найбільшого розмаху та інтенсивності національно-визвольної і соціальної боротьби. Основні здобутки: виборення державної незалежності й успішне завершення антифеодальних перетворень;

- другий (червень 1652 – серпень 1657 р.) – період погіршення економічного і геополітичного становища козацької України;

- третій (вересень 1657 - червень 1663 р.) – період різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну («руїну») і призвела до розколу козацької України на два гетьманати;

- четвертий (липень 1663 - червень 1668 р.) – період відчайдушної боротьби козацтва за возз'єднання України в умовах прагнення польського і московського урядів остаточно розділити українську державу;

- п'ятий період (липень 1668 - вересень 1676 р.) – період кризи і поразки національної революції, що ознаменувалася ліквідацією козацької державності на Правобережжі та політичним занепадом Лівобережного гетьманату.

Під тиском обставин Б. Хмельницький змушений був піти на укладання з Річчю Посполитою, 8 серпня 1649 р. Зборівського мирного договору. Його умовами стали: обмежений козацький реєстр у 40 тис. чол., територія гетьманату охоплювала лише колишні Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Тільки на цих територіях влада належала гетьманові та його

адміністрації. Всім учасникам повстання проголошувалась амністія. Магнати і шляхта мали право повертатися до своїх маєтків; для більшості селян відновлювалося кріпацтво. Зрозуміло, що цей мир не зняв ніяких протиріч між Україною та Польщею.

У лютому 1650 р. польські війська атакували Поділля. Почалося нове протистояння, головним моментом якого стала битва під Берестечком, 9 червня 1651 р. Через зрадницькі дії кримського хана, буцімто українського союзника, козацькі війська зазнали поразки. Її наслідком став підписаний 18 вересня 1651 р. Білоцерківський договір, за яким козацький реєстр обмежувався в 20 тис. чол., а влада гетьмана поширювалася лише на Київське воеводство. До того ж йому заборонялося ведення зовнішніх зносин.

Виходом з цієї ситуації бачилась україно-московська угода. Спочатку Земський собор у Москві 1653 р. ухвалив просити царя, щоб він прийняв гетьмана Б.Хмельницького і Військо Запорозьке „під свою государеву високу руку задля православної християнської віри”. Згодом, 8 січня 1654 р. Б. Хмельницький у Переяславі провів старшинську раду, яка ухвалила прийняти царський протекторат. Після ради Б.Хмельницький, генеральна старшина, деякі полковники і сотники присягли на вірність царю. Але не скрізь присягали охоче: виникла опозиція на Київщині відмовилися присягати царю у Полтавському, Уманському та Брацлавському полках, очолених знаними героями І. Богунем та І. Сірко.

До того ж у Переяславі не було укладено ніякої письмової угоди, і гетьманові довелося посилати до Москви своє посольство, щоб документально закріпити, дані від імені царя, усні обіцянки щодо надання Україні військової допомоги і затвердження козацьких прав і привілеїв. До так званих Березневих статей 1654 р. належить 11 статей, затверджених царем Олексієм І у відповідь на письмові пропозиції Б. Хмельницького. Статті передбачали: встановлення 60-тисячного козацького реєстру, виплату жалування старшині, збереження місцевої (козацької) адміністрації, збирання податків до царської казни, невтручання царських урядовців у внутрішні справи України, зобов'язання Москви розпочати війну проти Польщі в справі оборони України. Разом з тим були відкинуті такі принципово важливі вимоги гетьмана, як визнання незалежності української православної церкви і несплата податків до царської казни у вигляді данини. Обмежувалися також дипломатичні відносини гетьмана з сусідніми країнами (Кримським ханством, Туреччиною та Польщею).

Серед істориків немає згоди в оцінці характеру угоди 1654 р. Справа ускладнюється тим, що оригінальні документи, буцімто втрачені росіянами. На думку М. Грушевського ця угода була формою васальної залежності, за якої сильніша сторона (цар) зобов'язувалися захищати слабшу (українців), не втручаючись в її внутрішні справи. Радянські ж українські історики, під

диктовку Москви, заявляли, що угода була результатом прагнення українців і росіян до возз'єднання і що возз'єднання двох народів було основною метою визвольної боротьби українського народу і самого Б. Хмельницького. Насправді ж Б. Хмельницький сподівався, спираючись на підтримку Москви, завершити, нарешті, війну проти Польщі, розширити і зміцнити козацьку державу. Згодом царський уряд, проводячи колонізаторську політику в Україні, поступово, протягом століття, по часточці, практично повністю скасував всі до одного положення Березневих статей 1654 р.

Загалом в сфері зовнішньої політики Військо Запорозьке завжди перебувало в досить складній ситуації. Перед козацьким урядом постійно стояла проблема пошуку союзників у військовому протистоянні з Річчю Посполитою, яка відчутно ресурсно переважала Україну. Б.Хмельницьким було задумано створення глобальної міждержавної системи, яка повинна була б діяти на нових принципах співіснування європейських держав. Але цим грандіозним задумам не призначено було здійснитися через його передчасну смерть.

3. Загалом останні роки життя Б. Хмельницького були затьмарені постійною війною з оточуючими Україну ворогами в союзі з дуже непевними партнерами. Зокрема, скрутним становищем Речі Посполитої вирішив скористатися король Швеції Карл X Густав (1654 - 1660), який заявив претензії на її північні провінції. Його війська в липні 1655 р. раптово вторглися до Польщі й, несподівано для самих себе, захопили величезну територію. Ці події отримали в польській історіографії та літературі, зокрема відомому романі Г. Сенкевича, назву «Потопу», котрий закінчився для поляків лише в 1660 р. після смерті шведського короля від застуди. Ще до свого вторгнення шведи, у травні 1655 р., налагодили зносини з Україною. Тоді ж Б. Хмельницькому вдалося встановити угоду і з антипольськи налаштованими семигородським князем Дердем II Ракоці (1621 – 1660) та бранденбургським курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (1620 – 1688).

Їх спільний наступ на поляків призвів до апогею «Потопу». На кінець 1655 р. становище Речі Посполитої здавалося катастрофічним, 90 % її території були захоплені ворожими військами, а король Ян II Казимир ганебно втік під захист імператора Священної Римської імперії. Поляків врятувала зажерливість московського царя який сам претендував на захоплені шведами польські провінції. У травні 1656 р. цар Олексій I зненацька оголосив Швеції війну, а невдовзі підписав з поляками перемир'я. Причому на переговори про підписання перемир'я зловмисно не була допущена українська делегація, а його пункти відверто порушували Переяславську угоду. Таким чином Москва з ворога миттєво ставала союзницею Польщі.

Після цього почались дипломатичні перемовини про мир і нові кордони, польська сторона також улесливо запропонувала вибрати царя Олексія I наступником польської корони, бо Ян II Казимир виявився бездітним. У результаті Віленського перемир'я війна на східному фронті припинилася, на зайнятих шведами територіях розгорнувся замішаний на релігійному фанатизмі повстанський рух.

Віленське замирення 1656 р. спричинило у Б. Хмельницького приступ убивчого гніву. Виходило так, що Олексій I зраджував домовленості 1654 р. й без участі козацької делегації, підписав у Вільно договір з ворогами України. Тому в Чигирині було негайно скликано генеральну раду, де вся присутня козацька старшина «поклалась гетьману, що будуть сумісно боротися за Військо Запорозьке й присягати будуть собі, а не чужим монархам».

Дещо пізніше, у грудні 1656 р., козацький гетьман підписав Раднотський договір з Карлом X й Дердем II Ракоці. Згідно цьому договору, Річ Посполита повинна була бути зліквідована, а її землі повинні були бути розподілені між союзниками. Ракоці мав отримати титул короля Речі Посполитої та частину польських володінь. Захопившись цим політичним проектом, Б. Хмельницький надіслав тоді проти Польщі до 20000 козаків. Сам же Б. Хмельницький повинен був після перемоги отримати титул «дідичного /тобто спадкового/ князя». У той же час, гетьман, побоюючись за східні кордони усіяко улещував Москву проявами своєї лояльності.

У січні 1657 р. об'єднане українсько-трансільванське військо, на чолі з князем Дердем II Ракоці та полковником Антоном Ждановичем напало на Річ Посполиту, де скоро об'єдналося й зі шведами. Союзні війська почали успішну воєнну кампанію, ними навіть були захоплені головні міста Польщі – Краків та Варшава. Проте, згодом почалася смуга невдач, оскільки крім Московського царства війну Карлу X наввипередки оголосили Священна Римська імперія, Австрія та Датське королівство. Йому довелося розпорозувати свої війська, кидаючи їх на все нові й нові fronti. У свою чергу Дердь II Ракоці виявився безталанним політиком та полководцем. Претендент не зміг заволодіти короною Польщі. Тодішній король Ян II Казимир зумів у 1657 р. викрутитися, здавалось з абсолютно безвихідної ситуації і з роками, але все таки, відновити контроль над країною.

Ця воєнно-політична невдача завдала важкого психологічного удару по Б. Хмельницькому та політичній репутації гетьманату. Тоді, опісля битви під Магеровим (11 липня 1657 р.), корпус А. Ждановича самовільно залишив війська трансільванців, відмовившись продовжувати похід. Наступного дня війська Дердя II Ракоці потрапили під удар Кримського ханату, почали відступати на схід й наприкінці липня 1657 р. здалися в полон біля фортеці Меджибіж.

4. За нормами XVII ст. 62-річний Б. Хмельницький однозначно вважався не просто літньою, а відверто старою людиною. Відчуваючи погіршення здоров'я, в квітні 1657 р., він наказав скликати в гетьманській столиці Чигирині генеральну раду задля виборів йому наступника. В угоду «старому гетьману» рада вибрала на цю посаду 16-річного, хворого на епілепсію («падучу») Юрія Хмельницького, молодшого сина гетьмана. За такого проводу, реальну владу швидко став перебирати на себе генеральний писар Іван Виговський (1608 – 1664), засновник Генеральної гетьманської канцелярії.

Б. Хмельницький помер 27 липня 1657 р. від наслідків «апоплексичного удару» (інсульту), в Чигирині, й похований поряд з сином Тимофієм в с. Суботіві, в, побудованій за його кошт, кам'яній Іллінській церкві, що збереглася до сьогодні. Пізніші оповідки про те, що в 1664 р., польський воевода С. Чарнецький спалив Суботів й наказав викопати прах Хмельницьких з могили на глум, нині піддаються аргументованим сумнівам. Методами геолокації під Іллінською церквою виявлено таємну крипту з похованням кількох людей. Ймовірно, що саме там спочивають до сьогодні останки Б. Хмельницького та його старшого сина.

Перше гетьманування Ю. Хмельницького протривало лише місяць. Затим на генеральній раді у м. Корсунь, з суперечками, головним чином за підтримки покозаченої шляхти, «Юрася», «до змушніння», чинно замістив І. Виговський, а Ю. Хмельницький пішов вчитися «спудеєм» /студентом/ до Києво-Могилянської академії. Паралельно цьому генеральна рада ухвалила створення воєнного союзу Війська Запорозького із королівством Швеція (Корсунський договір 1657 р.). Особа нового гетьмана викликала обурення серед низового козацтва, останнє мало сумніви щодо його українського походження, нахилів до аристократизму та політичних поглядів.

За нового гетьмана в Україні швидко загострилися соціальні конфлікти. Козацька старшина прагнула ввести в практику феодалні повинності й побори, що викликало ворожнечу з боку значної частини розорених війнами, епідеміями та татарськими набігами городових та реєстрових козаків, посполитих (селян) та міщанства. Козаки, які мали виконувати воєнну службу за свій власний кошт, навіть були змушені масово «виходити з козацтва». Поряд з цим І. Виговський, взяв курс на створення олігархічної старшинської республіки. Його спроба відродження шляхетського землеволодіння на території Полтавського та Миргородського полків спровокували потужне антигетьманське повстання під проводом полковника М. Пушкаря та кошового отамана Запорозької Січі Я. Барабаша. Вгамовуючи повстанців «вогнем і мечем», І.Виговський та його «сердюки» (наймані війська) остаточно підірвали свій авторитет і запустили механізм громадянської війни.

1659 – 1676 роки відомі серед істориків під назвою „Руїни”. Фактично це була громадянська війна в козацькому суспільстві по смерті Б. Хмельницького. Сам термін «руїна» впровадив у обіг козацький літописець С. Величко в 20-х рр. XVIII ст. Розробники концепції української національної революції вважають, що «руїна» вбирає в себе гетьманування восьми українських гетьманів (І. Виговського, Я. Сомка, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, П. Дорошенка та І. Самойловича). Завершується вона у 1676 р. із зреченням булави правобережним гетьманом Петром Дорошенком. Цьому передував поділ України спочатку на два, а потім навіть на три гетьманати (з 1663 р.), що різко знизило рівень політичної алертності України. Цим відразу скористалися Річ Посполита та Московське царство аби посилити свій вплив на більш дрібні козацькі держави, особисто після укладеного російсько-польського Андрусівського перемир'я 1666 р. Інші налаштовані по експансіоністські іноземні держави, такі як Османська імперія чи Кримське ханство також послалили свої втручання в українські справи. Зокрема, саме тоді з'явилася так звана «Ханська Україна», автономія з козацьким самоврядуванням в межах сучасної Одеської області та Придністров'я.

Зовнішня політика І.Виговського, особливо підписаний у 1658 р. Гадяцький договір спричинили війну з Московським царством. Незважаючи на переможну Конотопську битву (9 липня 1659 р.), сама ж козацька старшина мирно усунула І. Виговського від влади. Покинувши студентську лаву, до булави, на своє друге гетьманування, повернувся Ю. Хмельницький. Друге його правління ознаменувалося підписанням нерівноправного Переяславського договору з Москвою 1659 р., а згодом, в 1660 р., Ю. Хмельницький підписує ще один нерівноправний договір (Слободищенський трактат 1660 р.), але вже з Річчю Посполитою. Наслідком цих політичних невдач стало його чергове зречення влади, й постриження у ченці. Україна ж, фактично, розпалася на Лівобережний та Правобережний гетьманати. Вічний мир 1686 р., між Річчю Посполитою та Московським царством, який був підписаний дещо пізніше, залишив Правобережну Україну у складі Речі Посполитої, а Лівобережна Україна залишалася підвладною Москві, згодом, з 1721 р. – Російській імперії.

Загалом, українська національна революція, яка коштувала життя, вочевидь, не менше 2,6 млн. осіб з 6 млн. тодішніх українців, зазнала поразки. Величезні простори Правобережної України знелюдніли й перетворилися на пустелю. Причинами цього прикрого результату стали: відсутність у козацької еліти досвіду державного будівництва, незавершеність процесу її консолідації навколо української державної ідеї, переважання у свідомості козацької старшини, соціальних верств і прошарків особистих, групових, станових інтересів над національними та державними.

Помітними були й слабкість центральної влади та утвердження після смерті Б.Хмельницького республікансько-олігархічної форми правління, що сприяло розгортанню міжусобної боротьби «за булаву», породило всевладдя старшин на місцях; прорахунки гетьманських урядів у внутрішній політиці, значні масштаби люмпенізації суспільства, деструктивна політична роль в 1650 - 1670 рр. Запорозької Січі; втручання іноземних держав, спрямоване на ліквідацію самостійної Української держави.

Разом з тим українська національна революція становила важливу складову європейського революційного руху Нового часу, що прекрасно розумів Олівер Кромвель у своїй переписці з Б. Хмельницьким. Але все таки за довготривалістю, складністю протікання, важливою роллю релігійного фактора, переплетінням національно-визвольної боротьби із соціальною, відсутністю єдності серед політичної еліти, що негативно позначилося на перебігові революційного процесу, тощо українська національна революція є найбільш спорідненою не з Англійською революцією, а з революцією 1566 – 1609 рр. в Нідерландах.

Значення української національної революції XVII ст. полягало у відновленні українського державного життя (1), формуванні нового виду української державної ідеї (2), розвитку української національної свідомості (3), становленні на теренах держави нової (протокапіталістичної) моделі соціально-економічних відносин (4), збагаченні традицій національно-визвольної та соціальної боротьби (5).

Лекція 4. Українські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій (XVIII–поч. XX ст.)

План

1. Вхідження українських земель до складу Австрійської та Російської імперій впродовж XVIII–поч. XIX ст.

1. Західноукраїнські землі в кінці XVIII – поч. XX ст. в Австрійській (Австро-Угорській) імперії.

2. Українські землі в Російській імперії.

а) розвиток українських земель наприкінці XVIII ст. – 1861 р.

б) розвиток українського національного визвольного руху на тлі змін в Російській Імперії 1861 - 1917 рр.

Метою лекції є характеристика становища українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперіях (XVIII–поч. XX ст.) та вивчення розвитку українського національного руху в імперіях.

Завдання:

- визначити хід та напрямки приєднання українських земель до складу імперій;
- проаналізувати становище західноукраїнських земель в Австрійській (Австро-Угорській) та Російській імперіях;
- охарактеризувати розвиток українського національно-визвольного руху в імперіях.

Терміни: експансія, інкорпорація, адміністративно-територіальні реформи, національно-визвольний рух, політична партія.

Література:

1. Мицик Ю.А., Бажан О.Г. Історія України: навчальний посібник. Київ: ТОВ "Видавництво «КЛІО», 2015. 677 с.
2. Лазарович М.В. Історія України: навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 685 с.
3. Литвин В.М. Історія України. Підручник. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2010. 416 с.
3. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси / За ред. С. В. Віднянського. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2020. 814 с.
5. Танцюра В. І. Історія України : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с.

1. Упродовж другої половини XVII – початку XIX ст. відбулися грандіозні зміни у територіальному розподілі володінь на території України. У 1648 р. – перед початком Української національної революції, більша частина території сучасної України була володінням Польщі (Речі Посполитої), Туреччини (Османська Імперія) та залежних від неї державних утворень (Кримське ханство, Молдавське князівство та інші) займали території Північного Причорномор'я та частково західноукраїнські землі (Буковина, Закарпаття), Московське царство контролювало невеликі території на Північному Сході та в Східній Україні, які тоді були слабо засвоєні. Через півтора століття, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. політична мапа була абсолютно іншою. Польща, як окрема держава, зникла взагалі, Туреччина повністю втратила північне Причорномор'я, а впродовж XIX ст. і більшу частину східного та західного узбережжя Чорного моря. Територія України була розподілена між Австрійською (Галичина, Буковина, Закарпаття) та Російською (Наддніпрянина, Південь, Волинь) імперіями. У

1815 р., під час Віденського конгресу, визначилися кордони на території України, які були сталими до Першої Світової війни (1914-1918 рр.). Такі радикальні зміни на політичній мапі Східної Європи пояснюються довготривалими конфліктами та війнами, які відбувалися на нашій території впродовж півтора століття.

Перша гостра фаза боротьби прийшлася на 1650-80 рр. Польща в рамках свого загального послаблення після Української національної революції, зуміла залишити за собою Правобережжя України. Туреччина зробила спробу закріпитися на Правобережжі України (паралельно була спроба другого захоплення Відня (1683 р.), але після Карловицького конгресу (1699 р.) остаточно втратила деякі території Правобережжя. Саме за результатами Карловицького конгресу серед країн, які володіють українськими землями, з'являється Австрія, яка тоді придбала разом з Угорщиною і Закарпаття. Москва, спираючись на лівобережну Гетьманщину, зуміла закріпитися на Лівобережжі за угодами з Польщею (Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р.)

Друга гостра фаза боротьби за територію України прийшлася на кульмінаційний період Великої Північної війни початку XVII ст. та відбулася у 1708-1711 рр. - після появи шведської армії Карла XII на території Гетьманщини, битви під Полтавою (27.06.1709 р.) та невдалої спроби Петра I швидко перемогти Туреччину, під час Прутського походу 1711 р.

Третя радикальна фаза змін на території України була довготривалою, впродовж 1760-90 рр., та характеризувалася загальним тиском Австрійської та Російської імперій на Польщу та Туреччину, які перебували в умовах перманентної кризи.

Австрія та Росія були союзниками під час війн з Туреччиною (1768-74 рр., 1787-91 рр.), за результатами яких Австрія приєднала Буковину (1774 р.), Росія - частину Північного Приазов'я та міжріччя Дніпра та Південного Бугу у 1774 р., остаточно захопила Кримське ханство та зайняла усе Північне Приазов'я та Крим - 1783 р., приєднала міжріччя Південного Бугу та Дністра у 1791 р.

Ослабленням Польщі скористалися Росія, Пруссія та Австрія, кожна з яких хотіла захопити частину польських територій. За першим поділом Польщі у 1772 р. землі Галичини (з Руським, Белзьким і західними околицями Волинського та Подільського воєводства) відійшли до Австрії. За другим поділом Польщі у 1793 р., територія Брацлавщини, Західного Поділля, Київщини, Східної Волині відійшла до Росії. За третім поділом Польщі до Росії було приєднано західні землі Волині.

У 1815 р., коли переможці наполеонівської Франції у Відні визначали нові кордони в Європі, відбулися деякі територіальні зміни і в Україні, так м.

Тернопіль, який декілька років (з 1809 р. за згодою Наполеона) знаходився у складі Росії, був відданий Австрії.

Остаточо південно-західні кордони Російської імперії визначилися під час російсько-турецьких війн XIX ст., яких було чотири (1806-1812, 1828-29, Кримська війна 1853-56, 1877-78).

Галичина, яка перейшла до складу Австрійської монархії в 1772 р., разом з частиною польських земель була виділена в окрему провінцію з центром у Львові. Після неодноразових територіальних змін ця провінція отримала назву Королівство Галичини та Лодомерії.

У Північній Буковині з 1774 р. було запроваджено систему військового управління, яка діяла до 1786 р. Від 1787 по 1849 р. Північна Буковина ввійшла до складу Королівства Галичини та Лодомерії. Після революційних подій 1848-1849 рр., за конституцією 1849 р. Буковину було проголошено окремим коронним краєм зі своїм сеймом та адміністрацією.

Закарпатська країна від кінця XVII ст. перебувала у складі Австрії. Всі адміністративні органи влади краю були підпорядковані Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню Угорського королівства, яке поділялося на чотири комітати (жупи).

На українських землях у складі Російської імперії у другій половині XVIII ст. була запроваджена загальноімперська державно-політична система з її уніфікаційними методами управління. Після декількох хвиль адміністративно-територіальних реформ, пов'язаних з ліквідацією Гетьманщини та приєднанням Півдня та Правобережжя, країна була розподілена на 3 генерал-губернаторства: Київське, Малоросійське та Новоросійське у складі 9 українських губерній, а саме: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська Харківська, Херсонська і Чернігівська.

Губернії поділялися, здебільшого, на кільканадцять повітів. Повіти поділялися на волості, у кожній з яких налічувалося кілька десятків сіл та інших населених пунктів. Волосні центри призначали в містечках, а іноді – у великих селах. Губернія мала своє губернське правління.

Таким чином, упродовж другої половини XVII – початку XIX ст. українські землі були ареною постійних зіткнень декількох держав, поступово з другої половини XVIII ст. визначилося домінування Австрійської та Російської імперій, які захопили українські території, встановили свою форму правління, і контролювали українські землі до Першої Світової війни.

2. Австрійська влада розглядала українські землі як колоніальний сировинний додаток до промислово розвинутих західних провінцій «Дунайської імперії». Але, якщо порівнювати з Російською імперією, досить ліберальна політика Габсбургів та загальні демократичні тенденції XIX ст.,

пов'язанні з впливом Французької Революції та ідеології Просвітництва, надавали можливості проведення державних реформ та національного суспільно-політичного руху. З 1867 р. держава називається Австро-Угорщина.

Імператриця Марія Терезія (1740– 1780 рр.) зважилася на проведення державних реформ у дусі «просвітницького абсолютизму». Вона створила розвинуту бюрократичну систему, без якої Австрійська імперія не могла б існувати як велика держава. Імператриця прагнула послабити ймовірні відцентрові рухи й зважилася на певні поступки, наприклад, українцям, щоб протиставити їх галицьким полякам. Були вжиті також заходи для поліпшення рівня початкової освіти.

Шляхом реформ і централізації держави пішов син Марії Терезії – імператор Йосиф II (1780–1790 рр.). Йосиф II скасував особисту залежність селян, зробив неможливим продаж кріпаків окремо від землі, на якій вони господарювали, скоротив панщину, дозволив кріпакам брати шлюб, не питаючи дозволу в пана. Галицькі селяни (українці й поляки) отримали право апеляції до вищих органів влади, яке вже давно мали австрійські та чеські селяни. Утім, унаслідок нововведень тільки заможніші селяни зберегли власні землі, а переважна їх більшість перетворилася на безземельних робітників, які мусили працювати на поміщиків. Після його смерті реформи загальмувалися. Лише в 1848 р. було остаточно ліквідовано панщину й скасовано кріпацтво.

Перша хвиля національного відродження в Галичині пов'язана з діяльністю перемишльського культурно-освітнього осередку, що сформувався навколо греко-католицьких єпископів Михайла Левицького та Івана Снігурського. Учасники гуртка виявляли інтерес до української історії, дбали про піднесення українського шкільництва.

Утвердження ідеї створення літературної мови на народній основі пов'язане з діяльністю «Руської трійці» у складі Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького. Усі вони, вихованці Львівської греко-католицької семінарії, зустрілися 1833 р. Своєю діяльністю «Руська трійця» розпочала зі збирання українського фольклору. У жовтні 1836 р. було отримано дозвіл, а в грудні того самого року, датована 1837 р., з'явився альманах «Русалка Дністровая», в якій містилися низка народних пісень, дум, оригінальних творів і перекладів. Альманах було написано живою народною мовою. Він засвідчив початок нової літератури на західноукраїнських землях.

У середині XIX ст. Європою прокотилася хвиля революцій. Не минула вона й Австрійську імперію. Березневе повстання у Відні 1848 р. підняло національно-визвольні рухи, підкорених імперією Габсбургів, народів. Серед останніх були українці, підвладних Австрії, західноукраїнських земель. 2.05.1848 р. у Львові було створено першу українську громадсько-політичну

організацію – Головну руську раду, яка перебрала на себе роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848–1851 рр. Раду, яка складалася з 30 постійних членів – представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовництва, очолив єпископ Григорій Яхимович. Друкованим органом Головної руської ради стала «Зоря Галицька» – перша у Львові україномовна газета.

Першим кроком у досягненні цієї мети став рух за відокремлення Східної Галичини від Західної (польської) та перетворення її на окремий коронний край, тобто на національно-територіальну автономію. Правлячі кола Австрії відхилили більшість українських вимог, погодившись лише на впровадження 1848 р. української мови в народних школах та гімназіях.

Револуція спричинила активізацію громадських рухів у Північній Буковині. У краї спалахнуло селянське повстання під проводом Лук'яна Кобилиці.

Під впливом революційних подій у Європі другої половини XIX ст., а також у зв'язку з конституційними реформами початку 1860-х років загострилося політичне становище в Галичині.

Виразниками суспільно-політичного руху в краї стали течії москвофілів (русофілів) і народовців (українофілів). Москвофіли об'єднували частину греко-католицького духовенства й консервативної інтелігенції Галичини та Закарпаття. Порятунком від гніту імперії Габсбургів вони вбачали в Російській імперії. Їхня діяльність фінансувалась російським урядом, який планував у майбутньому поширити свій вплив у Карпатському краї, а потім і приєднати його до Російської імперії.

Народовці були суспільно-політичною течією, яка органічно продовжувала традиції українського національного життя в західноукраїнських землях. На протигагу москвофільській «Руській раді» народовці створили свою політичну організацію — «Народну раду» (1885 р.) на чолі з Юліаном Романчуком.

Важливим суспільно-політичним і національно-культурним заходом народовців було проведення щорічних ювілеїв Т. Шевченка. Роківини Кобзаря стали в Галичині справжнім народним святом. З ініціативи народовців у Львові були створені Літературне товариство ім. Т. Шевченка (1873 р.), пізніше, у 1892 р., реформоване в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Було створено також товариство «Просвіта», яке видавало популярні українські книжки, відкривало читальні, спрямовуючи свій вплив на селян.

У другій половині 1870-х років у громадське життя Галичини прийшло нове покоління діячів. Його очолювали студенти Львівського університету Іван Франко та Михайло Павлик. Притаманний молоді радикалізм, а також вплив Михайла Драгоманова зумовили поширення соціалістичних ідей. У

жовтні 1890 р. радикали утворили першу в Україні політичну партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП).

У 1899 р. було створені нові партії: Українська національно-демократична партія /УНДП/ та Українська соціал-демократична партія /УСДП/. Найближчим програмним завданням РУРП і УНДП поставили домагатися національно-територіальної автономії Галичини та Північної Буковини, УСДП – культурно-національної автономії.

На початку ХХ ст. українські діячі поставили практичне завдання – створити на базі «Просвіти» мережу економічно-просвітницьких організацій і отримати для них допомогу з державного бюджету. «Просвіта» стала центром українського життя. Центром наукового життя було Літературне товариство імені Т. Шевченка, згодом перейменоване в Наукове. До 1914 р. під керівництвом М. Грушевського воно видало 300 томів наукових праць українською мовою з різних галузей знань. Всеукраїнським літературним органом став «Літературно-науковий вісник», на сторінках якого рідною мовою друкувалися найкращі письменники з усієї України.

Піднесення національного руху серед галицької молоді спричинило створення у 1894 р. мережі фізкультурно-спортивного товариства «Сокіл». Найкраща доба цього товариства настала з початком співпраці зі знаним педагогом Іваном Боберським. У 1900 р. Кирило Трильовський створив ще одну фізкультурно-спортивну організацію – «Січ» (офіційно організація називалася «Пожежно-гімнастичне товариство «Січ»).

На межі століть греко-католицьку церкву очолив найвидатніший за всю її історію митрополит Андрей (Шептицький) (1865–1944 рр.). Новий митрополит енергійно розбудовував церкву, піклувався про народну освіту, охорону здоров'я й здоровий спосіб життя, був покровителем української науки й культури, зокрема став фундатором Українського національного музею у Львові, був ініціатором багатьох благодійних справ.

Таким чином, українці в Австрійській (Австро-Угорській) імперії впродовж ХІХ ст. створили розвинуту мережу національно-визвольного руху. Гаслом цього періоду, яке показувало надію на майбутнє, став вислів Володимира Антоновича «Галичина – український П'ємонт».

3. Історія Російської імперії та українських земель, які перебували в її складі, мають чіткий розподіл за хронологією на 1 та 2 половину ХІХ ст. Цей розподіл визначається відміною кріпосного права та початком буржуазно-демократичних реформ в імперії – 1861 р.

А) Перша половина ХІХ ст. для Російської імперії починалася з бурхливого протистояння наполеонівській Франції, як апогей цього події 1812 р., як наслідки – повстання декабристів 1825-26 рр. Правління Миколи І було досить спокійним, але консервативна внутрішня політика та загальне відставання від провідних країн Заходу призвела до внутрішнього неспокою

наприкінці 1840-х рр. і до поразки в Кримській війні (1853-56 рр.). Всі ці події в повній мірі відображалися і в розвитку Наддніпрянської України.

У червні 1812 р. армія Наполеона перейшла тодішній російський кордон. Щоб привернути на свій бік українців, французький імператор обіцяв відродження в Україні незалежної республіки. Щоправда, такі обіцянки не мали нічого спільного з реальними планами Наполеона. Бо насправді він мав на меті здійснити перерозподіл українських земель, щоб винагородити своїх союзників (Австрійську та Османську імперії). Тож якесь автономне утворення під французьким протекторатом могло постати хіба що на невеликій частині Лівобережної України. Вищі стани українського суспільства поділилися на два табори: одні покладали надію на відродження незалежності України, інші - зберігали лояльність до Росії. Останніх була переважна більшість.

В умовах війни російський уряд оголосив про формування на Україні козацьких полків, що створювало враження відновлення козацького устрою. Сформовані в 1812 р. українські козацькі полки були реорганізовані у звичайні військові частини російської армії. Це викликало заворушення серед козаків і навіть повстання деяких з них.

У першій третині XIX ст. розвиток мануфактурної промисловості досяг такого рівня, що підготував умови для промислового перевороту (промислової, технічної революції). Спочатку промисловий переворот виявився в харчовій промисловості. Першу цукроварню, яка застосувала парову технологію виробництва цукру, було збудовано в 1843 р. промисловою фірмою «Брати Яхненки й Симиренко» в селі Ташлику на Черкащині.

Промисловий переворот сприяв економічному зростанню міст. Найбільше значення для морської торгівлі мало заснування у 1794 р. Одеси. У 1817 р. Одеса була оголошена відкритим, вільним портом (порто-франко).

Низька рентабельність кріпосницького господарства загрожувала фінансовим крахом державі й потужними соціальними потрясіннями. Поміщики в гонитві за прибутками в нових умовах збільшували панщину й повинності. Селяни намагалися захищати свої права. У першій чверті століття розгорнулася тривала боротьба селян Поділля на чолі з Устимом Кармалюком. У 1830–1835 рр. селянський рух під його проводом охопив усе Поділля, райони Бессарабії та Київщини.

Традиційно початком українського національного відродження вважають появу 1798 р. перших трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського – поеми, якій судилася слава першого твору нової української літератури, твору, що засвідчив появу сучасної української літературної мови. Ідеями національного відродження наповнена й «Історія Русів» – пам'ятка української історичної прози й публіцистики кінця XVIII ст. З'явився цей

твір в середовищі козацької старшини. Хоча авторство його точно не встановлене, більшість дослідників припускає, що створив «Історію» Григорій Полетика. Твір поширювався в списках (надрукований був лише 1846 р. О. Бодянським). Становлення наукової фольклористики пов'язують з ім'ям ученого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича. Він був укладачем трьох збірок народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827 р.), «Українські народні пісні» (1834 р.), «Збірник українських пісень» (1849 р.).

На початку XIX ст. осередком українського національно-культурного відродження став Харків. Тут від 1805 р. діяв університет, заснований зусиллями Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та міщанства. Ректором університету довгий час був відомий поет Петро Гулак-Артемовський. Літературний рух у Харкові очолив Григорій Квітка-Арсенов'яненко.

У Харкові розпочав свій творчий шлях Микола Костомаров – у майбутньому видатний історик України. Наукова спадщина Костомарова складається з 21 тому історичних досліджень. Він написав такі дослідження з української історії, як «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа».

У січні 1846 р. у Києві виникла українська таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське братство (товариство). Ініціаторами його створення були: вчитель з Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії Київського генерал-губернатора Микола Гулак, професор Київського університету Микола Костомаров, письменник та вчений Пантелеймон Куліш, видатний етнограф Опанас Маркович. У квітні 1846 р. до братства приєднався Тарас Шевченко. Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства було викладено в «Книзі буття українського народу» («Закон Божий») і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», написаних М. Костомаровим, та в «Записці» В. Білозерського. У березні 1847 р. організацію було викрито, а її членів заарештовано й вивезено до Петербургу.

У Кримській війні (1853–1856 рр.) проти Росії виступили Англія, Франція, Османська імперія й Сардинське королівство. Хоча військові дії велися на Балтійському та Білому морях, Тихому океані, на Кавказі, де посилювався національно-визвольний рух гірських народів на чолі з Шамілем, однак, головним театром війни став Кримський півострів. Російська імперія змушена була підписати Паризький мирний договір 1856 р., за яким втрачала, зокрема, острови в дельті Дунаю та частину південної Бессарабії, мусила тимчасово вгамувати свій апетит щодо територій на Балканах та чорноморських проток. Поразка в Кримській війні викликала гостре невдоволення діями уряду, посилила позиції реформаторів.

Б) Початок селянської реформи поклав маніфест Олександра II від 19 лютого 1861 р., відповідно до якого скасовувалося кріпосне право. Але селяни діставали землі набагато менше, ніж тримали її з панської волі у кріпацькому стані. До того ж вони мали виплачувати поміщикам гроші (викуп) за свій наділ землі. На користь поміщиків забиралися ліси, луки тощо. Як наслідок, у 1861–1864 рр. Україною прокотилися селянські виступи, які збіглися у часі з новим польським повстанням. Проте вияви селянського невдоволення були придушені. Селянська реформа уряду Олександра II відкрила шлях до інших ліберальних перетворень 1860–70-х рр. XIX ст. (військової, фінансової, судової, шкільної, земської та міської реформ), які дали змогу російській імперії скоротити відставання між нею та провідними державами світу, насамперед у галузі економіки.

Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. XIX ст. активізується національний рух, вивагом чого стала діяльність громад – напівлегальних організацій культурницького й суспільно-політичного спрямування молодії національно свідомої української інтелігенції. Одна з перших громад виникла в Петербурзі, а її членами стали колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства. Скориставшись послабленням цензури, вони почали видавати перший український журнал «Основа» (1861–1862 рр.). Однією з перших і, водночас, найвпливовіших організацій була Київська громада. Ідейним натхненником Київської громади був видатний історик, археограф, етнограф, археолог Володимир Антонович (1834–1908 рр.).

Царський уряд був стурбований діяльністю громад. Запобігти розгортанню українського руху мали каральні заходи. Приводом до них стало польське повстання 1863 р. Незабаром заарештували деяких найактивніших громадівців. Закривалися недільні школи. Спеціальним циркуляром, підписаним 1863 р. міністром внутрішніх справ Валуєвим, заборонялося видання шкільної та релігійної літератури українською мовою. Діяльність громад була припинена.

На початку 1870-х рр. громадівський рух відродився. Очолила його знову Київська громада. У 1873 р. її стараннями було відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, форми діяльності якого якнайкраще надавали для легалізації справи В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, І. Рудченко, О. Русов, М. Лисенко та ін. У 1874–1875 рр. було підготовлено й видано «Історичні пісні українського народу» В. Антоновича та М. Драгоманова. У 1874–1875 рр. Київська громада взяла на себе редагування російськомовної газети «Киевский телеграф», перетворивши її на власний друкований орган.

Активна діяльність Київської громади спричинила протидію російського уряду. Вінцем антиукраїнських акцій став Емський указ 17 травня 1876 р. Його підписав імператор Олександр II. Указ забороняв друковане українське

слово, театральні вистави, виконання зі сцени українських пісень, ввезення з-за кордону книг і часописів, друкованих українською мовою.

У 1891 р. (за іншими даними – у 1892 р.) було утворено Братство тарасівців, прототип політичної партії. Його створили київські та харківські студенти І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич та В. Боровик, а також письменники Б. Грінченко, М. Вороний, публіцист М. Міхновський. Братство назвали на честь Кобзаря. Метою тарасівців було створення самостійної соборної Української держави.

Розвиток національного руху сприяв появі перших політичних партій в Наддніпрянщині. Наприкінці січня 1900 р. у Харкові члени студентських українофільських гуртків Д. Антонович, О. Коваленко, Ю. Коллард, Л. Мацієвич, Д. Познанський та інші провели спільне засідання, на якому заснували Революційну українську партію (РУП). Першим програмовим документом партії стала видана 1900 р. у Львові брошура «Самостійна Україна», автором якої був харківський адвокат Микола Міхновський.

У 1902–1903 рр. у РУП стався розкол. Частина рупівців відмовилася від програми М. Міхновського, вказуючи на відсутність у ній соціалістичного світогляду й наголошуючи на тому, що партія повинна мати своїм завданням побудову соціально-демократичної України революційним шляхом. У грудні 1905 р. РУП перестала існувати офіційно. Група рупівців, яка обстоювала організаційно-політичну самостійність і до керівного складу якої належали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, створила Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). У 1904 р. було створено Українську соціал-демократичну організацію («Спілка») на чолі з Мар'яном Меленевським. У 1902 р. з національно-радикальних елементів було сформовано Українську народну партію на чолі з Миколою Міхновським.

Під час революції 1905-1907 рр. відбулося поживавлення національного руху в Україні. Від кінця 1905 р. почали з'являтися українські періодичні видання. У 1905–1907 рр. виникають культурно-освітні громадські організації «Просвіти». Відбулося створення та дія української парламентської громади у I та II Державних Думах.

Політична реакція після поразки революції негативно позначилася на становищі українських політичних партій. У 1908 р. багато діячів національного руху об'єдналися незалежно від партійної належності у Товариство українських поступовців (ТУП). Його лідери М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко закликали всі українські політичні сили консолідуватися в боротьбі за національне відродження.

Таким чином, український національний рух в Російській імперії пройшов шлях від культурно-освітньої до політичної течії, перемагаючи жорсткий тиск зі сторони держави.

Лекція 5. УСРР у міжвоєнний період (1920 – 1930-ті рр.)

План

1. Статус УСРР у складі Радянського Союзу.
2. Національне питання у становленні комуністичного режиму в Україні.
3. Економічний та соціальний розвиток українських земель.
4. Репресивна система радянської влади.

Мета – з'ясувати становище українських земель у складі СРСР міжвоєнного періоду (1920 – 1930-х рр.).

Завдання:

- визначити статус українських земель у складі СРСР;
- проаналізувати стан національного питання на теренах Української республіки;
- надати характеристику соціально-економічного розвитку УСРР;
- визначити масштаби наслідків репресивної системи радянської влади.

Терміни: індустріалізація, колективізація, воєнний комунізм, нова економічна політика, коренізація, тоталітаризм, голодомор.

Література:

1. Білоцерківський В.Я. Історія України: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 536 с.
2. Бушин М. І., О. І. Гуржій. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
3. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Київ: КСД, 2025. 512 с.
4. Історія України: навчальний посібник / за ред. проф. М. П. Гетьманчука. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 400 с.
5. Історія України : навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. 2-ге вид., доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 536 с.

1. У грудні 1920 р. представники Росії і України підписали угоду про воєнний і господарський союз між двома державами. У преамбулі угоди підкреслено незалежність і суверенність обох республік, а також усвідомлення необхідності об'єднати свої сили для оборони і в інтересах господарського будівництва. Проте зміст угоди суперечив деклараціям преамбули. Уряди РСФРР і УСРР оголошували об'єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, Вищої Ради народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, а також пошти і телеграфу. За

угодою об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в уряді УСРР своїх уповноважених.

Водночас цим договором УСРР делегувала російському центрові важливі державні повноваження в галузі військової справи та народного господарства, що фактично обмежувало її суверенітет, прискорювало процес перепідпорядкування найважливіших об'єктів на території України російським наркоматам. Подібні угоди радянська Росія уклала і з іншими радянськими республіками. Така система відносин мала назву «договірної федерації». Отже, радянська федерація почала формуватися ще до створення СРСР. У день підписання цієї угоди її ратифікував (затвердив) Всеросійський з'їзд Рад. У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад більшістю голосів теж ратифікував цей документ.

Невдовзі між УСРР і РСФРР виникли суперечності й непорозуміння, адже правового механізму, здатного нейтралізувати великодержавні тенденції відомств Росії, не існувало.

Було запропоновано декілька проєктів розв'язання питання відносин між радянськими республіками:

- 1) *автономізація* (Й. Сталін та Д. Мануїльський);
- 2) *союз республік* (В. Леніна, Х. Раковський);
- 3) *конфедерація* (висунуло керівництво КП Грузії).

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив ідею створення Союзу і звернувся до з'їздів Рад усіх республік із закликком приступити до законодавчого оформлення Союзу РСР.

I з'їзд Рад СРСР відбувся в Москві 30 грудня 1922 р. З доповіддю про декларацію і договір про утворення СРСР виступив Й. Сталін. Ці документи прийняли делегати з'їзду. Так було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік. До його складу увійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (створена у березні 1922 р. у складі трьох Закавказьких республік: Грузії, Вірменії, Азербайджану).

Підтвердило утворення СРСР прийняття Конституції. II з'їзд Рад СРСР (січень 1924 р.) затвердив і ввів у дію першу Конституцію СРСР.

IX Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925 р.) затвердив новий текст Конституції УСРР.

Існують полярні оцінки федералістської системи СРСР. Радянські історики незмінно підкреслювали, що утворення СРСР – велике досягнення національної політики Компартії, що відповідало інтересам усіх народів Союзу. Чимало українських істориків вважають цей акт національною трагедією, хоча зрештою, деякі автори намагаються уникнути крайніх суджень. Відзначаючи негативні наслідки об'єднання, вони переконані, що Українська СРР стала чітко окресленим національним і територіальним

цілим, із власним адміністративним центром і апаратом та що українці нарешті отримали територіально-адміністративні кордони, які засвідчували їхню національну самобутність.

Українська СРР було другою за територією і чисельністю населення республікою Радянського Союзу. У 1925 р. в ній налічувалося 28 млн. осіб, з них 22 млн. українців, 6 млн. – росіян, євреїв, поляків, греків, молдаван, представників інших національностей.

Входження Української СРР до складу СРСР – єдиної багатонаціональної держави з сильними централізаторськими тенденціями, орієнтацією на інтереси Росії – на десятиліття зробило долю українського народу залежною від політики центру, який уособлювали ЦК ВКП (б), союзний уряд, союзні відомства.

Відсутність чіткої концепції та обґрунтованих принципів вела до подальшого адміністративно-територіального втручання: 2 вересня 1930 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР ліквідовані округи і здійснено перехід на двоступеневу систему управління (центр – район, місто республіканського підпорядкування). Недоліки такої системи проявилися дуже швидко, а тому в 1932 р. було введено нову, більшу адміністративно-територіальну одиницю – область. Першими областями стали Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська, Донецька і Чернігівська.

У 1934 р. столицю УСРР перенесено з Харкова в Київ. Протягом 1937 – першої половини 1939 рр. утворено ще 8 областей: Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську, Ворошиловградську, Запорізьку, Кіровоградську, Сумську. В 1939 р. в УРСР було 15 областей. В таких умовах обласним центрам надавались великі переваги у соціальному розвитку, що вигідно відрізняло їх від інших міст.

Таким чином, процес входження УСРР до СРСР був складним і суперечливим. Було сподівання, що задекларований у документах федеративний устрій буде реалізований повністю. На практиці УСРР, як і інші радянські республіки увійшла до складу РСФРР, хоч їй і вдалося зберегти незначні ознаки своєї державності. Конституційне законодавство та зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР були відображенням нових реалій, в першу чергу поступової втрати Україною свого державного суверенітету.

2. У 1923 р. в Радянському Союзі більшовики взяли курс на так звану *коренізацію*, котра мала на меті посилення їхнього впливу в національних районах держави шляхом залучення місцевого населення до радянського будівництва. У той час більшовицьке керівництво зіткнулося зі злетом національних рухів. І щоб він не призвів до руйнування радянської держави, яка стала своєрідною реінкарнацією Російської імперії, більшовики вирішили

очолити ці рухи. Особливо активними у запровадженні українізації були М. Скрипник і О. Шумський.

Радянська *українізація* істотно відрізнялася як від попередньої українізаційної політики та практики Української Центральної Ради, Української Держави і Директорії¹, так і від українізаційних заходів, до яких вдавалися національно-демократичні сили періоду існування царської Росії.

За доби царату боротьба за українську національну справу велася переважно в культурній сфері: за школу з українською мовою навчання, україномовний друк тощо. Українські національні уряди вживали термін «українізація» для позначення процесів «дерусифікації», повернення народу до рідної мови та культури, власних історичних традицій і, головне, до власної державності.

Радянська політика українізації була для більшовицького керівництва одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності. Вона не передбачала розвиток української культури на засадах загальнолюдських цінностей, створення суверенної української держави. Імперська за змістом держава не була рушійною силою в українському національному піднесенні 1920-х рр.

Більшовицька ідеологія не користувалася великою популярністю в Україні. А на початку 20-х рр. у партійних та радянських органах тодішньої Української Соціалістичної Радянської Республіки етнічні українці становили меншість.

Окрім внутрішньополітичних завдань, коренізація, українізація зокрема, мала також зовнішньополітичне завдання – показати, що в Радянському Союзі реалізується право націй на самовизначення. Тим самим більшовицька держава мала стати привабливою для представників народів, які зазнавали національного гніту.

Особливо це було актуальним для українців. Адже їхня значна частина проживала за межами Радянського Союзу – як на своїх етнічних землях, так і на еміграції. Після Першої світової війни Галичина й західна Волинь опинилися в складі Польщі, Буковина й Бессарабія – в Румунії, Закарпаття – у складі Чехо-Словаччини. Польські й румунські урядові кола проводили жорстку політику денационалізації українців. Щодо чеських урядовців, то вони загалом давали можливість українцям розвивати своє національне життя, допомагали українській політичній еміграції. Щоправда, Прага так і не надала Закарпаттю автономії. Лише в останні місяці існування Чехо-Словаччини, восени 1938 р., ця автономія була реалізована.

Більшовики, здійснюючи політику українізації, сподівалися, що з часом їм вдасться приєднати до СРСР території за його межами, які заселені українцями, а також залучити до співпраці деяких знакових українських діячів, що опинилися на еміграції.

Українізація була важливим моментом політики більшовиків. Тому 27 липня 1923 року Рада народних комісарів УСРР видала декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ», що передбачав перехід на українську мову викладання в навчальних закладах. 1 серпня цього ж року було видано постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури».

Однак із самого початку політика українізації зустріла опір та саботаж у партійних та державних органах, а також серед населення русифікованих міст. При цьому це робили не лише росіяни чи русифіковані євреї, які обіймали чимало керівних посад, а й русифіковані українці.

У квітні 1925 р. ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про українізацію, в якій було зазначено, що «справа зміцнення союзу робітничого класу з селянством і зміцнення диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження ком. сил усієї партії для опанування української мови та українізації...» 30 квітня 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили спільну постанову про заходи щодо термінового проведення повної українізації радянського апарату, а пленум ЦК КП(б)У 30 травня – резолюцію на «українізацію» партійного та проф. апарату і радянських установ.

За відносно короткої час українізації відбулися значні зрушення: завдяки українізаційним заходам (у взаємодії з іншими соціально-економічними процесами) у шкільництві, установах культури, пресі тощо і напливові українського населення з села та міста почали набирати українського характеру. Особливо помітні зміни у національному складі населення і вживанні української мови відбулися у великих промислових містах.

У висліді цього процесу відбулися зміни й у національному складі робітництва. Загальна кількість 1,1 млн робітників УСРР на 1926 р. за національністю поділялося так: 55 % українців (4 % від усього українського населення), 29 % росіян (25 % від усього їх ч.), 9 % євреїв (15 % від усього їх ч.) і 7 % ін. Але з загальної кількості українських робітників тільки 42 % працювало в промисловості в містах, решта в сільському господарстві, на транспорті тощо. Деяко кращий стан був на залізницях, де українців було 69 %, з яких половина володіла українською мовою (у промисловості тільки 22 %).

На 1931 р. кількість робітників в Україні зросла до 1,9 млн, з них українців було вже 58,6 % (у тому числі українською мовою володіло приблизно 32 %), росіян 24,6 %, євреїв 12,2 %. На 1933 р. українці серед робітництва становили вже 60 % (у важкій промисловості 53 %, серед шахтарів 46 %, у металургії 45 %, у хімічній промисловості 51 %, у видобутку залізної руди 77 %, на залізницях 77 %, у сільському господарстві машинобудуванні 60 %, у виробництві будів. матеріалів 68 %). Вживання

української мови серед робітництва, наприклад, у металургії, зросло в середньому з 18 % у 1927 р. до 42 % у 1930 р. Українізація робітництва і міського населення у зв'язку з індустріалізацією й колективізацією (від якої селянство втікало до міст) зазнала прискорення в 1927 – 1933 рр., – але це вже був і кінець політики українізації.

До тимчасових позитивних явищ українізації належить закріплення частини завоювань української революції 1917 – 1921 рр., зміцнення позицій українства в місті, зокрема й коштом напливу до них сільського населення, якому «українізація» полегшувала влаштування в місті. Позитивними були також спроби (з ініціативи М. Скрипника) поширити українізацію поза кордони УСРР на етнографічно українські території РРФСР (Курщина, Воронежчина, Саратовщина, Кубань, Казахстан), зокрема у намаганні запровадити там україномовне шкільництво, пресу, постачання української літератури тощо, як також (щоправда, ще менш успішні) домагання українізації армії (Школа червоних старшин у Харкові, газета «Українське Військо». Округи «Червона Армія», що виходила до середини 1930-х рр.). Активно проходила «українізація» в Кубанській, Донській, Армавірській, Тверській, Майкопській, Сельській, Ставропольській та інших областях РРФСР. Тут відкрилися українські хати-читальні, клуби, лікнепи, робфаки. На Курщині був відкритий Український педтехнікум. Кількість дітей, які вчилися мовами національних меншин, була набагато більшою, ніж кількість тих, які вчилися російською. Українська мова впевнено, без утиску для інших, почала посідати провідне місце. Ознакою розуміння важливості національного питання за «українізації» було й толерантне ставлення до національних меншин в Україні (євреїв, поляків, німців, молдаван й інших) – і забезпечення їхніх прав у місцевій адміністрації, шкільництві, пресі, театрі тощо.

Політика українізації почала згоргатися після виховання національних кадрів більшовицької номенклатури та викорінення національної опозиції та «націонал-ухильників» у КП(б)У. Внаслідок апаратного підходу «українізація» охопила насамперед управлінську сферу (кадрову політику й діловодство), однак не була завершена у масовій культурно-освітній діяльності.

Наприкінці 1930-х рр. влада остаточно порвала з українізацією. Остання, як тимчасовий тактичний крок для зміцнення позицій комуністичної партії в Україні, вже виконала свої функції. Радянська влада міцно контролювала всі сфери життя, а «українізація» перешкоджала подальшій централізації й уніфікації СРСР. Тому розгорнулися зворотні процеси: набула сили політика русифікації.

3. Політичне й соціально-економічне становище України на початок 1920-х рр. визначалося наслідками поразки Української національної

революції 1917 – 1921 рр. та утвердженням радянської влади на більшій частині її території.

Упродовж 1918 – 1920 рр. (в Україні з – від 1919 р.) більшовицька влада здійснювала політику *воєнного комунізму* – систему соціально-економічних і політичних заходів, складниками якої були: продрозкладка, заборона приватної торгівлі продуктами харчування, ліквідація товарно-грошових відносин, введення прямого товарообміну між містом і селом, державна монополія на хліб, сіль, цукор, чай, націоналізація всієї промисловості, натуралізація в оплаті праці, зрівнялівка у розподілі, мілітаризація праці, введення воєнного стану на промислових підприємствах, передача землі державі, створення комун, радгоспів і колгоспів тощо. Воєнний комунізм загострив післявоєнну економічну розруху (спад промисловості, валового збору зерна тощо), зумовив складне соціально-економічне становище, викликав масове невдоволення і спротив населення (від збройної боротьби селянства до опозиційних настроїв в середовищі української інтелігенції, учасників національної революції і, навіть, партійно-державної номенклатури). Особливо активним і тривалим був збройний опір українського селянства, для придушення якого більшовики розв'язали червоний терор в Україні (йдеться про спеціально створені численні каральні загони, надзвичайні комісії, особливі відділи, ревтрибунали, політвідділи, регулярні війська й частини особливого призначення, міліції тощо). Поглиблював кризу голод 1921 – 1923 рр. (перший із трьох випадків масового голоду в Україні в радянський час).

Ситуація вимагала від більшовиків готовності йти на певні компроміси з суспільством. Одним з перших таких компромісів стало скасування вкрай непопулярного воєнного комунізму з його продрозкладкою і проголошення на X з'їзді РКП(б) *нової економічної політики* в березні 1921 р., основою якої стала заміна продрозкладки продподатком, передача дрібних промислових підприємств у приватні руки, дозвіл приватної торгівлі та інше. Так звана непівська модель організації суспільства базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Її складниками були: в політико-ідеологічній сфері – жорсткий однопартійний режим ВКП(б); в економіці – адміністративно-ринкова система господарювання; державна монополія у зовнішній торгівлі, нееквівалентний обмін з селом на основі продподатку; гальмування розвитку великого індивідуального господарства на селі. Запровадження непу дало помітні економічні наслідки. До середини 1920-х рр. були відновлені довоєнні рівні збору зерна і промислового виробництва. Посилення економічної незалежності населення викликало тривогу більшовицького режиму.

XIV з'їзд ВКП(б) в грудні 1925 р. проголосив курс на *індустріалізацію* – комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості, зокрема важкої.

Важливе місце у здійсненні індустріалізації відводилося Україні. Проголошений курс на індустріалізацію наштовхнувся на ряд труднощів об'єктивного й суб'єктивного характеру: величезні території, відсутність розвинутої інфраструктури, швидкі темпи, брак кваліфікованих кадрів, обладнання тощо. Але основною перешкодою для здійснення індустріалізації була нестача коштів. Серед джерел фінансування індустріалізації: перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість; податки з населення; внутрішні державні позики індустріалізації (від 1926 р. – примусові підписки на щорічні державні позики); випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; розширення продажу горілки; збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба; режим економії; політика нееквівалентного обміну між містом і селом («ножиці цін»), використання дешевої робочої сили та в'язнів ГУТАБу; трудармії; трудовий ентузіазм тощо.

На зламі 1928 – 1929 рр. нову економічну політику змінила *форсована індустріалізація*. Було проігноровано оптимальний варіант плану першої п'ятирічки (1928 – 1933 рр.), натомість схвалено форсовані темпи індустріального розвитку. Поняття «план» підмінялося поняттям «план-директива», для виконання якого застосовувалися прийоми позаекономічного тиску.

За капіталовкладеннями на першому місці перебувала металургія, друге місце з невеликим відривом посідало машинобудування, третє й четверте ділили електроенергетика та паливна промисловість. Своєрідним символом радянської індустріалізації став Дніпрогес (закладений навесні 1927 р.; впровадження першої черги електростанції – жовтень 1932 р.).

У ході індустріалізації з 35 заводів-гігантів, побудованих в СРСР, 12 було розташовано в Україні. До новобудов належали: Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих були: Луганський паровозобудівний і чотири металургійних заводи в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Комунарську (Алчевську). У Донбасі стали до ладу майже 100 нових шахт.

Радянська модернізація промисловості поглибила підпорядкованість економіки України центру. У ході індустріалізації остаточно сформувалася централізована, адміністративно-командна система управління, економіка командного типу, відбулося загальне одержавлення засобів виробництва, було ліквідовано ті ринкові відносини, які існували в умовах НЕПу, праця набувала все більш примусового характеру. Індустріалізація призвела до формування затратної економіки. Зумовлений високими темпами капітального будівництва прогрес у промисловості слабо позначився на матеріальному добробуті народу, а індустріальна гонка в роки першої

п'ятирічки призвела до погіршення життєвого рівня населення. З кінця 1920-х і до 1935 р. діяла карткова система розподілу продуктів і предметів широкого вжитку. З метою пошуку фінансів для індустріалізації сталінське керівництво різко збільшило продаж горілки, здійснювало невинуватану емісію грошей та завеликий експорт хліба (1930 – 1932 рр.), який експропріювався у колгоспів. Високі темпи урбанізації ускладнювали проблему забезпечення населення житлом.

Здійснення індустріалізації за рахунок села, зокрема свідоме заниження цін на сільськогосподарську продукцію, привело до хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. Селянство відмовлялося продавати хліб, ціни на який були низькими, тоді як на промислові товари явно завищеними. Шлях виходу із цієї ситуації більшовицьке керівництво вбачало у насильницькому вилученні хліба з колективних господарств (колгоспів), які належало створити. Курс на *колективізацію* визначив XV з'їзд ВКП(б) у 1927 р. Ним передбачалося створити 200–300 тис. колгоспів, замість 25–35 млн. індивідуальних селянських господарств. Таким чином, не держава мусила залежати від неконтрольованих селянських господарств, а навпаки – селяни, сконцентровані в колгоспах, мали перебувати в повній залежності від державних структур. Від 1929 р. розпочався курс держави на *«суцільну колективізацію»*, яка, згідно з рішеннями Кремля, в Україні мала б завершитися не пізніше весни 1932 р. Заради виконання вказівки центру керівництво республіки ударними темпами вдалось за формування колгоспів, що стало однією з головних причин початку Голодомору в Україні.

4. Увесь радянський період в історії України позначений репресіями. За час комуністичного режиму, за підрахунками істориків, через репресії радянських каральних органів (ЧК-ОГПУ-НКВС-МГБ-КДБ) пройшло понад 10 мільйонів громадян. Радянська влада створила тотальну систему стеження і доносів, а на території російського Сибіру для утримування репресованих та використання їхньої праці була організована спеціальна система таборів ГУТАБ.

Репресії торкнулися усіх верств населення, представників усіх соціальних груп і професій: від селян і робітників – до науковців, митців та священників. В Україні практично немає людей, чиїх родин, у тих чи інших формах, не торкнулися репресії.

До репресивних акцій можна віднести геноцид українців, чистки в рядах правлячої ВКП(б) та НКВС, розкуркулення, депортації цілих етнічних груп, гоніння проти «соціально чужих елементів» і «саботажників», масов ув'язнення та розстріли «ворогів народу». З точки зору міжнародного права, такі злочини нічим не відрізняються від злочинів Нацистської Німеччини, класифікуються міжнародним законодавством як злочини проти людяності і

відповідно до Лондонського Статуту Міжнародного військового трибуналу підпадають під юрисдикцію Міжнародного військового трибуналу.

Трагічними проявами репресивного апарату були голодомори українського населення. Голод 1921 – 1923 рр. був спричинений як неврожаєм, так і соціально-політичними обставинами в УРСР. У 1921 р. внаслідок посухи в Україні зібрали лише 30% від звичайного врожаю 1916 р. Найбільше потерпіли південноукраїнські губернії: Запорізька, Донецька, Катеринославська, Одеська та Миколаївська. Посуха і неврожай захопили й російське Поволжя. У 1920 р. в Україні внаслідок «політики воєнного комунізму» відбувалась реквізиція зерна в селян за допомогою армії і комітетів незаможних селян.

Узимку 1922 – 1923 рр. в Україні почалася друга хвиля голоду, тільки дітей голодувало 2 млн. Деякі історики небезпідставно вважають, що головною причиною повторного голоду став інтенсивний вивіз хліба за межі республіки. Підрахунки фахівців підтверджують це. У 1921-1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 35 млн. пудів.

Але наймасштабніший Голодомор відбувся у 1932 – 1933 рр. За соціально-демографічними наслідками він виявився найтрагічнішим, а за методами та формами – перевершив усі Голодомори в Україні у ХХ столітті. Хлібозаготівлі, враховуючи їх обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією із фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян і стали головною причиною Голодомору. У липні 1932 р. на конференції ЦККП(б)У у Харкові було визначено (затверджені московським центром) розміри хлібопоставок з урожаю 1932 р. – 356 млн. пудів. Новий план став непосильним для все більше деградуючого сільського господарства.

Протягом січня – липня 1933 р. територією Голодомору стали усі області УСРР та райони Молдавської АСРР. Жертвами Голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР. Від голоду страждали також етнічні меншини, що компактно проживали в Україні. Жертвами голоду виявилися не лише померлі, а й люди, які лежали опухлими, хворіли висипними та черевним тифом, дизентерією, шлунковими отруєннями, малярією. Смертність від голоду носила масовий характер. Значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, а також особи похилого віку помирали відразу. Загалом Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні забрав померлими від 3,5 до 5 млн осіб.

Наприкінці 1920-х – у першій половині 1930-х рр. репресії було спрямовано здебільшого проти «класово ворожих» верств суспільства: буржуазних спеціалістів, непманів, куркулів. Найбільш гучними процесами того періоду були «Шахтинська справа» (1928 р.), процес «Трудової

селянської партії» (1929 р.), «Промпартії» (1930 р.), процеси над антипартійними групами.

Поряд із репресіями вдосконалювалася система тотального контролю над суспільством. Підрастаюче покоління через комсомольську та піонерську організації виховувалося в душі ненависті, заохочувалися навіть доноси на батьків. Сили дітей та молоді спрямовувалися на активнішу участь в індустріалізації країни й колективізації сільського господарства, зміцнення дисципліни та підвищення якості навчання.

Було прийнято закон, згідно з яким робітника за найменшу провину звільняли з роботи, залишаючи без картки споживача, із подальшим виселенням його сім'ї з квартири.

Одним з найгучніших процесів за сталінського терору була т.з. «Шахтинська справа» 1928 р. «Справа про контрреволюційну організацію інженерів та техніків, що працювали в кам'яновугільній промисловості СРСР» – сфабрикований судовий процес над «шкідниками» у вугільній промисловості у Шахтинському районі Донбасу. Перший політичний процес в СРСР, під час якого засуджено велику групу керівників вугільної промисловості Донбасу. Проходив 18 травня – 6 липня 1928 р. у Москві.

У 1929 р. відбувся суд над 45-ма членами так званої Спілки визволення України, які звинувачувалися в підготовці до збройного повстання з метою відновлення самостійної «буржуазної України». Серед засуджених були відомі вчені, письменники, культурні діячі: С. Єфремов, М. Слабченко, А. Ніковський, Й. Гермайзе та ін. Переважна більшість із них була знищена в сталінських таборах. Цей процес підготував до розправи над священниками Української автокефальної церкви, що привело в січні 1930 р. до її формальної самоліквідації.

Чергова хвиля арештів прокотилася в 1931 р. Цього разу громили так званий підпільний Український національний центр (УНЦ), керівництво якого складалося з колишніх провідних діячів Центральної Ради – М. Грушевського та В. Голубовича, які зазнали принизливих допитів та переслідувань.

Відбулися зміни в кримінальних кодексах республік, спрямовані проти «терористичних організацій» та «терористичних актів». Цим, по суті, розв'язувалися руки для переслідування чергових «ворогів народу». В Україні одними з перших жертв цієї кампанії стали Ю. Коцюбинський, М. Куліш.

Від 1930 р. розширювалася мережа виправно-трудоих таборів, об'єднаних у систему ГУТАБу («Головне управління таборів»). Кількість ув'язнених у цих таборах за десять років зросла до 4 млн осіб. Було відновлено каторгу та смертну кару.

Щорічно, у третю неділю травня, згідно з Указом президента В. Ющенка від 21 травня 2007 р., в Україні вшановують пам'ять жертв політичних репресій.

Лекція 6. Україна у Другій світовій війні (1.09.1939-2.09.1945)

План

1. Українське питання в європейській політиці на межі 1930-1940-х рр.
2. Україна в німецько-советській війні.
3. «Новий порядок» – нацистська окупаційна політика на українських землях.
4. Українці у русі Опору:
 - советська гілка (партизани, підпільники);
 - національна гілка (УПА).

Метою лекції є характеристика геополітичної ситуації в Європі напередодні та під час Другої світової війни.

Завдання:

- визначити характерні риси розвитку більшості європейських країн напередодні II Світової війни;
- проаналізувати розвиток та виокремити особливості вступу кожної країни у війну;
- охарактеризувати розвиток військових дій в Україні;
- виявити особливості «нового порядку» в українських землях;
- визначити відмінності між советським та національним гілками опору в Україні.

Терміни: Мюнхенська змова, пакт Молотова-Ріббентропа, Народні збори, «новий порядок», остарбайтери, советській та національній гілках руху опору.

Література:

1. Брати Капранови. Історія Європи. Український погляд. Київ : Гамазин. 2024. 104 с.
2. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938-1945. Київ : Центр навчальної літератури. 2019. 729 с.

3. Shkandrij Myroslav. In the Maelstrom: The Waffen SS «Galicia» Division and Its Legacy. McGill-Queen's University Press. 2023. 464 p.

4. Кульчицький С. Новітня історія України. Київ : Арій. 2024. 576 с.

5. Суворов В. Криголам. Львів : Зелений пес, 2015. 656 с.

1. На сьогодні немає єдиної узагальнюючої праці з історії II Світової війни – кожна країна пише свою історію, акцентуючи увагу на власних досягненнях чи прорахунках.

На кінець 1930 рр. можна говорити про впливову українську політику 4-х європейських держав:

1) Найбільш впливова – українська політика *СРСР та її складової УРСР* (26 млн.):

- Сутність українського питання – возз'єднання всіх українців у складі УРСР;

- Лінія державного кордону з боку УРСР – 1300 км;

- Бажання «возз'єднати» українські землі вплинуло на зміну стратегічної військової доктрини СРСР, вона стала агресивною (наступальна війна на чужій території).

2) *Великобританія* – політика не відзначається стабільністю:

- Бажання домінувати в Європі, головний ворог – СРСР, піднесення Німеччини викликає «занепокоєння»;

- Збереження єдиної Польщі – як санітарного кордону від комунізму;

- Відсутність будь-якого розв'язку українського питання.

3) *Німеччина* – для неї українське питання другорядне:

- Активізація контактів з представниками українського руху в Польщі (1937-1939 рр. близько 500 зустрічей Є. Коновальця, А. Мельника, С. Бандери з керівництвом німецької розвідки, у т.ч. з адміралом В. Канарісом). Німці – «союзники» України при створенні незалежної соборної України;

- 1939 р. починає допомагати формувати українські військові підрозділи;

- Шукає шляхи для дезінтеграції Європи, у 1939 р. поступається перед СРСР українськими землями (пакт).

4) *Польща* (12 млн.) – досить активна політика:

- Ю. Пілсудський заявляє претензії на українські землі до Дніпра для досягнення політичної мети – побудови Великої Польщі;

- Реальних сил для реалізації цього сценарію Польська республіка немає.

Причини Другої світової війни

Напередодні війни провідні європейські країни не виробили спільної політики протидії агресії Німеччини:

- Західні країни через ідеологічне неприйняття комунізму й СРСР не змогли укласти договір про колективну безпеку;

- Безрезультатна політика «замирення агресора» (Мюнхенська угода);

- СРСР розчарувався політикою західних демократій, почав сам готуватися до війни – нового звучання набула ідея світової революції, Німеччина – зручний союзник, бо з нею можна домовитися про сфери впливу.

У результаті СРСР запропонував укласти договір, запросив керівництво Німеччини до Москви. 23 серпня 1939 р. В. Молотов і Й. фон Ріббентроп підписали договір про ненапад між СРСР та Німеччиною на 10 років, так званий пакт. До нього додавався таємний протокол:

- встановлено географічну межу сфер інтересів Німеччини та СРСР – за річками Нарва, Вісла і Сян;

- відмова Райху від претензій щодо України.

2. Практична реалізація:

1 вересня 1939 р. німецькі армії перетнули кордон з Польщею. Це стало початком II Світової війни. Франція та Британія оголосили війну через два дні. Таємний протокол договору від 23 серпня 1939 р. урегулював інтереси Райху та СРСР щодо поділу Східної Європи. Лінією розмежування між Німеччиною та СРСР стали північний кордон Литви, річки Нарва, Вісла та Сян. Додатково Советський Союз висловлював інтерес щодо Бессарабії, яка перебувала у складі Румунії.

Советські війська обережно виконували умови пакту, і лише 17 вересня, без оголошення війни, вступили на територію Західної України. Офіційно, щоб «захистити» кинуті напризволяще український та білоруський народи. Насправді, 28 вересня СРСР та Німеччина підписали договір «Про дружбу і кордон». Уже без таємних протоколів, він засвідчив входження до складу СРСР майже 200 тис. кв. км територій загиблої Польської республіки, серед них Волинь та Галичина. Народні збори західноукраїнських земель, під пильним оком советського командування, звичайно ж, «з радістю» підтримали входження до складу УРСР.

Початковий період війни був сповнений парадоксами: 14.09 – німці захопили Львів, 19.09 – провівши спільний німецько-советський парад, відійшли у свою зону; аналогічний парад відбувся 28.09 у Бресті як символ укладання договору. Тим часом, Лемківщина, Посяння, Холмщина і

Підляшшя – 16 тис. кв. км, де проживало 1,2 млн. українців були кинуті напризволяще. Та Й. Сталін був задоволений, про що свідчить його триумфальний підпис довжиною 58 см на карті-додатку до тексту протоколу.

Суть окупації – активна советизація. Вкладені кошти – величезні, наміри – позитивні, цілі і методи – негативні. Новоприєднані західноукраїнські землі сповна пізнали радощі советизації. Місцеві буржуазні порядки потрібно було привести до советського зразка. Утворили советську адміністрацію та 8 нових областей: Львівську, Дрогобицьку, Тернопільську, Станіславську, Волинську, Рівненську, Чернівецьку та Ізмаїльську. Великі земельні володіння, землі осадників та заможних селян націоналізували та роздали бідноті. Усі без винятків підприємства та банки націоналізували, а торгівлю заборонили. Розпочалися колективізація, індустріалізація та масова українізація. Лояльні до влади місцеві українці та євреї отримали можливість займати посади в державних установах, чого вони не могли здійснити у Польщі.

У політичній сфері:

- Запровадження монопартійної системи;
- Нові органи влади, перехід до системи управління через «совети»;
- Розбудова партійних структур – направлялися партійні функціонери з різних регіонів СРСР.

У соціально-економічній сфері:

- Усуспільнення засобів виробництва;
- Планова економіка;
- Рівномірний розподіл.

У культурно-ідеологічній сфері:

- значна частина населення з початку відчувала симпатії до советської влади (українізація системи народної освіти, державних установ, судочинства);
- однак більшість населення були прихильниками незалежної України (нищення політичної та культурної інфраструктури, створеної місцевою інтелігенцією, заборона політичних партій, насильницька колективізація; антицерковні акції, масові депортації населення із Західної України (було депортовано 318 тис. сімей, що становило майже 10% населення)).

28 червня 1940 р. румунський уряд погодився задовольнити ультиматум СРСР стосовно Бессарабії та Північної Буковини, і вже 2 серпня 1940 р. Верховний Совет СРСР включив ці території до складу УРСР. У результаті влітку 1940 р. фактично завершився процес формування території сучасної України.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. Сконцентровані в мобільні угруповання «Північ», «Центр» і «Південь», німецькі армії швидко просувалися на Ленінград, Москву та Київ. Німецькою мовою це називалося

«Бліцкриг». За три тижні війни 28 дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили понад 50% особового складу – це 3/5 військ, що перебували в західних округах. Уже 16 липня А. Гітлер ставив питання про приєднання до третього Райху територій СРСР: України, Білорусії, Прибалтики.

Основні причини поразок Червоної армії на початку війни були:

- раптовість нападу,
- матеріальна невідповідність,
- незавершеність процесу переозброєння СРСР,
- відсутність надійних союзників,
- міжнародна ізоляція Радянського Союзу,
- розпорошення сил Червоної армії на кордонах,
- масові репресії наприкінці 1930-х рр. проти армійського командного складу, некомпетентність військово-стратегічного керівництва тощо.

У результаті військових дій вся територія УРСР була окупована. Цікавим є факт евакуації у глиб країни. Як виявилось згодом, тільки 5% населення було евакуйоване. Решта, 95% лишилися під німецькою окупацією. Після війни при прийомі на роботу обов'язковою була анкета-формуляр, де одним з основних пунктів було: «Чи перебували Ви на окупованій території?» Останній населений пункт в Україні було звільнено 28 жовтня 1944 р.

3. На захопленій території було запроваджено «новий порядок» – система заходів окупаційної влади стосовно приєднаних територій. Територію України було поділено на 4 окупаційні зони:

1) «Трансністрія», від 07.1941 р. – Чернівецька та Ізмаїльська області, міжріччя Бугу і Дністра, Одеська обл., південь Вінницької, захід Миколаївської областей – протекторат Румунського королівства.

2) Дистрикт «Галичина» – складова частина польського генерал-губернаторства (гауляйтер Франк), від 08.1941 – Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська області.

3) Райхскомісаріат «Україна» (райхскомісар Е. Кох), від 08.1941, центр Рівне, 6 генеральних округів: Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія, Дніпропетровськ.

4) Зона військової окупації – Донбас, Чернігівська, Сумська, Харківська обл., Крим.

На місцях – міські управи з бургомістрами, волосні управи зі старшинами, у селах – старости. Для підтримання порядку створена поліція.

Відбувалося примусове вивезення до Німеччини робочої сили – остарбайтерів (2,5 млн осіб).

Новому режиму служили колаборанти:

- жертви сталінського режиму;
- пересічні громадяни, які не мали засобів для існування;
- кримінальні елементи.

4. Після окупації населення відразу почало активний спротив новій політиці. З початку війни в областях терміново створювалися штаби для протидії ворогу. Після захоплення того чи іншого міста організовувалися партизанські загони та групи підпільників. Зокрема, партизани С. Ковпак, О. Федоров, підпільники – у Запоріжжі, Києві, Краснодоні. Після закінчення військових дій доволі легко було стати «партизаном». Для підтвердження статусу необхідно було привести двох свідків своїх «партизанських» дій.

Щоб завадити зростанню партизанського руху, німці вдавалися до терору проти цивільного населення. Яскравий приклад – Корюківська трагедія. У результаті каральної операції, що була відплатою за діяльність та підтримку радянських партизанів, нацисти знищили ціле село та вбили більше 6,5 тис. його жителів. Такі акції не були поодинокими.

Ситуація в західних регіонах була складнішою. Оскільки там, наступ відбувся доволі швидко. Відповідно жодних засідань не могло бути. Натомість постало місцеве населення. **30 червня 1941 р.** один з лідерів ОУН(б) **Я. Стецько** скликає Українські національні збори, на яких проголошує **Акт відновлення української державності**. Я. Стецька обирають главою Державного правління. Тому колишні непевні союзники заарештували Я. Стецька та С. Бандеру, оскільки відмовилися скасувати Акт відновлення української державності, за що нацисти відправили їх до концтабору Заксенхаузен, а проти інших членів ОУН(б) розпочалися переслідування.

На той час, мельниківці продовжували діяти в союзі з Німеччиною. Вони організували **похідні групи** до Центральної, Південної та Східної України, щоб налагодити там свою мережу, брати участь в підборі своїх кадрів до окупаційної адміністрації, проводити культурну, видавничу та пропагандистську роботу серед населення. З 1942 р. режим в Райхскомісаріаті «Україна» став набагато жорсткішим. Мельниківці опинилися в опалі. Багато членів ОУН(м) розстріляли, зокрема й відому поетесу Олену Телігу.

Крім доволі організованих груп ОУН, повстало й місцеве населення. Тим більше, що цьому сприяли природні умови: гори та ліси. За аналогією з I Світовою війною постала Поліська Січ. Навкруги неї створилася Олевська республіка (21.08-15.11.1941) на чолі з Т. Бульбою-Боровцем. Слід зазначити, що для озброєння керівництво республіки зверталося до німців, а також

захоплювало трофейну зброю. Цікаво, що німці вимагали від Олевської республіки воювати проти советських партизан, а також перехоплювати советських парашутистів. Згодом, ці військові формування після відмови розстрілювати євреїв, були розпущені німцями. Але Т. Бульба-Боровець не припинив боротьби і закликав своїх послідовників до партизанського руху. Після того як два крила і бандерівців, і мельниківців опинилися у жорстокому протистоянні до нацистів, до них приєдналися й послідовники Т. Бульби-Боровця. Це поєднання придбало назву Українська повстанська армія.

Своїм головним завданням УПА декларувала підготовку потужного повстання, яке мало розпочатися в сприятливий для того часу момент, коли СРСР і Німеччина виснажать один одного у кровопролитній війні. Потім можна буде говорити про створення самостійної єдиної української держави, яка мала включати в себе всі етнічні українські землі.

Від 20 березня 1942 р. спецслужби Третього Райху в документах «Повідомлення про події в СРСР» ввели нову рубрику під назвою «Український рух опору».

З самого початку свого існування УПА воювала на три фронти: з військами Третього Райху та його союзниками, польським Рухом опору (Армією Крайовою, Армією Людовою) та советськими партизанами. З поверненням советського режиму на західноукраїнські землі, УПА ще кілька років змогла чинити активний спротив каральним загонам НКВД. УПА діяла до 1954 р., коли активні її дії припинилися. Окремі осередки спротиву продовжувались впродовж 1950-1960 рр. З травня по листопад 1943 р. Головним Командиром УПА був Дмитро Клячківський, з 1944-1950 р. – генерал Роман Шухевич, з 1950-1954 р. – Василь Кук.

Під час військових дій з советами німці контролювали виключно великі міста та залізниці, решта території знаходилася під наглядом похідних груп упівців. Можемо говорити про Полтавську область, як про найзахідніше угруповання. Поодинокі виступи фіксувалися на Донбасі й, навіть, на Кубані.

Найбільш масштабнішим військове угруповання УПА стало після поразки німецьких військ на Курській дузі. Станом на зиму 1943-1944 рр. націоналістичні українські загони об'єднували не менше 40 000 тис. осіб. Вони контролювали до 150 тис. кв. км території з населенням до 15 млн людей. Однак на той момент було прийняте рішення не давати масовий опір нацистам, сподіваючись, що два великі гравці більше зможуть знекровити один одного.

Під час військових дій з боку УПА опинялися люди багатьох національностей: починаючи з білорусів та росіян, а також осетини, грузини, вірмени й, навіть, узбеки. Надзвичайно складними упродовж усього часу існування були відносини з поляками. Головними суперниками тут були

Армія Крайова та Армія Людова. Останні були впевнені, що воюють за свої «східні креси». Так само, коли совети стали наближатися до території Західної України, цілком актуальним постало питання пошуку союзників. Тут у нагоді стали і Румунія, і Угорщина, і Югославія, і, навіть, Словаччина. Більше того, врешті, й Німеччина зрозуміла, якого союзника втратила. Під час закінчення військових дій, особливо після смерті Андрея Шептицького, совети почали боротьбу з уніатською церквою – головним прихильником націоналізму. Це закінчилося насильницьким приєднанням УГКЦ до складу РПЦ у 1947 р.

Можемо говорити, що УПА була єдиною армією, яка не маючи державної підтримки, утримувалася виключно своїми учасниками та населенням України.

• • •

Отже, більшість сучасних істориків вважають, що возз'єднання українців в одній державі – визначна подія і важливий крок у розв'язанні українського питання. Загальні демографічні втрати становили 14 млн осіб. З них у Красній армії служило 7 млн воїнів, загинуло 4,1 млн.

Таким чином, можемо говорити про надзвичайно ласий шматок землі, під назвою Україна. Німецькі військові дуже прагнули захопити ці території. Натомість, советська влада не поспішала з ними прощатися. Якраз це протистояння визначило характер боротьби.

«Новий порядок» виявився доволі жорстким. І, якщо порівнювати зони окупації, то найжорстокішим він був у зоні військової окупації, що підтверджують мемуари очевидців.

УПА, як армія, мусила існувати без державної підтримки. Її утримували селяни, які втомилися жити під чиеюсь окупацією. І ті дискусії, що інколи, й до нашого часу, існують в обговореннях її позицій, на разі вимагають більш детального вивчення.

У міждержавних перемовинах у Тегерані, Ялті та Нюрбернзі СРСР намагався використати Україну як козирну карту. Більше того, після закінчення війни Й. Сталін домігся того, що УРСР та БРСР стали членами-засновниками Організації Об'єднаних Націй (хоча йому хотілося, щоб таких прихильників у нього було 15).

Лекція 7. Україна в часи «перебудови» та розпаду СРСР (1985 – 1991 рр.)

План

1. Кризові явища в СРСР і прихід М.С. Горбачова до влади. Чинники перебудови.
2. Етапи перебудови.
3. Державно-правові акти періоду перебудови.
4. Становище освіти, науки і культури (1985 – 1991 рр.).

Метою лекції є надання характеристики періоду перебудови і як він відбився на подальшій долі України.

Завдання:

- визначити чинники та етапи перебудови;
- встановити, які державно-правові акти здобули законну силу в цей час;
- надати характеристику становищу освіти, науки і культури.

Терміни: перебудова, СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС, економічна криза, реформи, Декларація про державний суверенітет України, Верховна Рада України, освіта, культура.

Література:

1. Бойко О. Д. Уроки «перебудови» в СРСР для сучасної України. // Література та культура Полісся. 2016. Вип. 83. С. 231-241.
2. Горелов М. Нове політичне мислення // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 503.
3. Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
4. Кузьменко Ю. В. Кадрова політика В. Щербицького в УРСР періоду перебудови // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 95. С. 100-104.
5. Правовий статус України у період перебудови (1985-1991 рр.) : монографія / А. А. Омарова. Харків : Право, 2017. 192 с.

1. Наприкінці 1970-х – першій половині 1980-х рр. в СРСР посилювались соціально-економічні проблеми, на тлі яких різко загострилась внутрішньополітична криза, яка була пов'язана з боротьбою між партійними клановими групами. В таких складних умовах Генеральним секретарем ЦК КПРС у березні 1985 р. обрали 54-річного М.С. Горбачова.

Економіка СРСР у 70-х роках ХХ ст. трималась на продажу вуглеводів. Радянський Союз дозволив США втягнути себе у безглузду гонку озброєнь. Економічна й зовнішньополітична ситуація значно погіршилась після вводу радянських військ в Афганістан. Чимала частка державних ресурсів

припадала на підтримку країн «соціалістичного табору» та держав, що взяли курс на зближення з СРСР. В середині країни багато грошей безглуздо витрачалось на підтримку збиткових підприємств. На початку 80-х рр. країна опинилась у стані глибокої економічної кризи.

Прийшовши до влади, Горбачов вимушено взявся за масштабну програму реформ. Цей процес отримав назву - «перебудова». *Перебудова* (рос. перестройка) - це загальна назва сукупних політичних та економічних реформ, які проводились в СРСР у період з 1985 р. до 1991 р. Перебудова була зумовлена багатьма чинниками у: міжнародній, політичній, соціально-економічній та духовній сферах.

2. На підставі якісних змін у суспільстві, період з квітня 1985 до серпня 1991 можна поділити на кілька етапів.

I етап (квітень 1985 р. - січень 1987 р.) - визрівання політичного курсу перебудови. Трансформація радянського суспільства почалася як типова революція «згори». У квітні 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Провідними його елементами визначено інтенсифікацію економіки, прискорення науково-технічного прогресу, активізацію «людського фактору», перебудову управління та планування, удосконалення структурної та інвестиційної політики, підвищення організованості й дисципліни, поліпшення стилю діяльності, обґрунтовані кадрові зміни. Перетворення на початковому етапі не були системними і стосувалися передусім економіки.

У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС прийняв «нову редакцію» Програми партії, з якої було усунуто завдання побудови основ комунізму, проголошено курс на удосконалення соціалізму. Саме тоді М. Горбачов висунув два принципові лозунги: «гласність» і «широка демократія».

Загалом, ці процеси в Україні збігалися з загальносоюзними, однак вони мали і свої особливості: уповільнений темп розвитку; порівняно низький рівень активності населення; тривале збереження при владі старої брежневської еліти; відсутність відвертого насилля як засобу розв'язання внутрішніх проблем; перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного чинника суспільного життя на потужний політичний.

Переосмислення наявних суспільних порядків в Україні відбулося після катастрофи на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. Аварія оголила суттєві вади командної системи.

II етап (січень 1987 р. - літо 1988 р.) - кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування і розширення її соціальної бази. Поступово горбачовське керівництво почало усвідомлювати, що економічні реформи не можуть бути реалізовані без політичних реформ й ослаблення соціального напруження в суспільстві. Тому на січневому (1987 р.) Пленумі

ЦК КПРС, який поклав початок новому етапові перебудови, постало питання про гальмування реформ. На перший план було висунуто завдання демократизації суспільного життя, пом'якшення режиму, забезпечення під контролем партії доступу народу до важелів влади, посилення їх суспільної активності, розширення соціальної бази перебудови тощо.

На цьому етапі перебудови відбулося два докорінних зрушення: політичний центр сформулював, а згодом і проголосив стратегічну триаду перебудови: нове політичне мислення, радикальна економічна реформа й демократизація політичної системи.

III етап (літо 1988 р. - травень 1989 р.) - зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз. На XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень - липень 1988 р.) вперше за роки радянської влади порушили питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. Тоді було офіційно проголошено курс на створення правової держави, парламентаризму, поділу влади. Рішення конференції дали новий поштовх вільнодумству, сприяли формуванню нових політичних структур, насамперед реформованих Рад.

У цей період позбавилася діяльність неформальних організацій, які виникали у різних містах республіки на основі спільних інтересів і потреб. Найактивнішими були суспільно-політичні, культурно-історичні та екологічні громадські формування, які взяли за основу своєї діяльності розв'язання важливих суспільних питань. Саме на цьому ґрунті й постав феномен Народного руху України (НРУ).

Чільне місце серед політичних неформалів належало Українській Гельсінській спілці (відновила свою роботу влітку 1987 р.), яка взяла на себе роль інтелектуального центру та лідера народної опозиції. У 1988 р. було оприлюднено «Декларацію принципів», яка засвідчила, що УГС із правозахисної перетворилася на політичну організацію. Вона першою в республіці заявила про необхідність побудови самостійної Української держави.

IV етап (травень 1989 р. - лютий 1990 р.) - розмежування, консолідація та протистояння політичних сил. Цей етап почався на I з'їзді Рад СРСР (травень - червень), який стимулював поглиблення процесу перебудови. Саме тоді заявили про себе народні фронти - перші масові незалежні організації.

Установчий з'їзд Народного Руху України відбувся у вересні 1989 р. Рух представляли помірковані (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко та інші) і радикали (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь та інші). Помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в межах реформованої союзної федерації, лібералізацію КПРС. Радикали наполягали на виході України зі складу СРСР, здобутті нею цілковитої незалежності, утвердженні в суспільстві повноцінного політичного плюралізму.

Розвиток політичного плюралізму сприяв розгортанню в республіці багатопартійності. Одночасно в Україні виник незалежний масовий робітничий рух, який живив невдоволення соціально-економічним становищем в індустріальних районах республіки.

V etan (лютий - грудень 1990 р.) - поступове зміщення вправо акцентів політики керівництва СРСР і радикалізація народних мас. У цей період ситуація в країні особливо загострилася. Спад в економіці був найвідчутнішим за останні роки. Під впливом кризи у політичному керівництві СРСР почали з'являтися думки щодо запровадження надзвичайних умов, надзвичайних тимчасових заходів, що на практиці означало відтягування, а за деякими напрямками - і згорання реформ.

Запровадження поста Президента СРСР і скасування 6 статті Конституції СРСР майже збіглися в часі. У березні 1990 р. на III з'їзді народних депутатів СРСР М. Горбачова обрали Президентом Радянського Союзу. Політичне життя в Україні на цьому етапі було особливо активним. Відчутний імпульс йому задало відзначенням роковин злуки УНР і ЗУНР 21.01.1990 р. Центральною подією в суспільному житті республіки були вибори в березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих Рад народних депутатів. Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських формувань суттєво змінив характер виборів, які вперше за радянських часів були альтернативними. Уперше в історії України Верховна Рада республіки 15.05.1990 р. почала працювати в парламентському режимі.

Першим головою українського парламенту було обрано В. Івашка. Опозиція з перших днів роботи Верховної Ради відігравала помітну роль. Її представники очолили 7 з 23 постійних комісій. Саме з ініціативи Демократичного блоку 16.07.1990 р. вдалося ухвалити Декларацію про державний суверенітет України.

У цей період дедалі масштабнішим стає робітничий рух. У червні 1990 р. у м. Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР, який головною причиною застою в економіці визнав наявну систему господарювання та управління на чолі з КППС. Рішення й вимоги з'їзду були підтримані одноденним попереджувальним страйком 11.07.1990 р.

Під тиском обставин КППС та її численний загін КПУ дедалі більше втрачали монолітність. Ще на початку 1990 р. у КПУ виникли осередки «Демократичної платформи». Перша конференція її прихильників відбулася 01.03.1990 р. у м. Києві. Основну мету нове об'єднання вбачало в демократизації КПУ зсередини. У грудні 1990 р. було утворено Партію демократичного відродження України (ПДВУ). 15.09.1990 р. нарада представників страйкових, робітничих і профспілкових комітетів України вирішила провести 01.10.1990 р. Всеукраїнський попереджувальний

одноденний політичний страйк. Страйк провалився. 02–17.10.1990 р. у м. Києві тривало голодування 158 студентів з 24 міст України. Студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі та ін. Лише після відставки тодішнього голови уряду республіки В. Масола голодування було припинено.

Посилення кризових явищ у народному господарстві, політизація суспільства впливали на радикалізацію Руху як політичної сили. На II з'їзді (жовтень 1990 р.) Рух суттєво змінив політичні орієнтири, що засвідчило гасло: «Від народного руху за перебудову — до народного руху за відродження суверенітету України».

Наприкінці 1990 р. чітко визначилася розстановка нових політичних партій України: на правому фланзі - Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська Народно-Демократична партія (УНДП), Українська Республіканська партія (УРП), у центрі - Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), на лівому фланзі - Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ) тощо.

VI етап (грудень 1990 р. - серпень 1991 р.) - кінець перебудови. Відмова М. Горбачова підтримати проєкт переходу до ринкових відносин, криваві події у м. Вільносі засвідчили схильність горбачовського керівництва до союзу з консерваторами. На тлі тотального спаду економічних показників зростали грошові доходи населення України (в 1991 р. - на 87,1 % порівняно з 1990 р.). Проте їх поглинала інфляція.

У цей час поступово послаблювався контроль центральних відомств над економікою республіки, загальносоюзна власність на території України стала республіканською, почали формуватися власна грошово-фінансова система, податкові й митні служби тощо. Насправді центр, хоча дещо і втратив колишню силу, не випускав з-під контролю українську економіку.

Важливою віхою в суспільному житті став березневий референдум 1991 р. щодо долі майбутнього Союзу. Навесні 1991 р. у Донбасі знову вибухнув страйк. Він став яскравим виявом загострення політичного протистояння між консерваторами та демократичною опозицією. 16.04.1991 р. у м. Києві було створено республіканський страйковий комітет. Широкомасштабного страйку не відбулося, але ці події мали резонанс у республіці.

До літа 1991 р. ситуація в країні суттєво ускладнилася. Центр не встигав за подіями, демократи енергійніше виступали за глибинне реформування суспільства, поступово активізувалися консерватори. 21–23.06.1991 р. у м. Києві відбувся Установчий з'їзд Всеукраїнської організації солідарності трудящих (ВОСТ), на якому, поряд з економічними, були висунуті й політичні вимоги. Консерватори із союзного керівництва 19 серпня 1991 р.

зчинили заколот і запровадили надзвичайний стан у країні. Дії «гекачепістів» остаточно дискредитували компартію.

3. Критичне становище, в якому опинився СРСР у середині 80-х років, диктувало необхідність радикальних перетворень. Офіційна концепція перебудови в загальних рисах сформувалася до 1988 р. Кінцевою метою проголошувалася побудова «гуманного, демократичного соціалізму», який мав поєднати ринок з централізованим плануванням, політичний плюралізм з керівною роллю КПРС, суверенітет республік із збереженням єдиної союзної держави.

Під тиском демократичної громадськості XIX Всесоюзна партійна конференція (червень 1988 р.) погодилася на проведення перших в історії Радянського Союзу альтернативних виборів депутатів СРСР. Вони відбулися у березні-травні 1989 р. й ознаменували початок нового етапу перебудови. Між іншим, закон про вибори народних депутатів СРСР важко було назвати послідовно демократичним. Третина депутатів фактично призначалася, підконтрольними партії громадськими організаціями. Решта кандидатів у депутати розглядалася на окружних передвиборних зборах, які за допомогою спеціально відібраних учасників нерідко використовувалися для відсіювання небажаних претендентів.

У березні-травні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад. Офіційний проект закону про вибори, надрукований у пресі, містив ті самі обмеження демократії, що й союзний. Однак під час всенародного обговорення проекту у вересні-жовтні 1989 р. ці антидемократичні положення викликали масове невдоволення. Під тиском громадськості деякі положення компартійного проекту вдалося відкинути.

Остаточний варіант Закону вже не передбачав виборів від громадських організацій, скасовувалося положення про З'їзд народних депутатів УРСР. Депутати Верховної Ради УРСР і місцевих Рад обиралися прямим, таємним голосуванням з альтернативних кандидатур.

16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла акт конституційного значення – «Декларацію про державний суверенітет України». Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 3 серпня 1990 р.

На початку червня 1991 р. парламент зробив черговий крок до незалежності, прийнявши постанову «Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки».

24 серпня 1991 р. на позачерговій сесії Верховна Рада прийняла історичний документ - Акт проголошення державної незалежності України. 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі 90,35 % виборців

підтвердили Акт проголошення незалежності України. На урочистому засіданні 5 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла звернення «До парламентаріїв і народу світу», в якому наголошувалося, що договір 1922 р. про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим. Неподільною і недоторканою Україна оголосила власну територію, не маючи територіальних претензій до інших держав.

У зазначений період відбувалося реформування судової системи. Так, 20 червня 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про статус суддів в СРСР». 13 листопада 1989 р. приймаються Основи законодавства СРСР і союзних республік про судоустрій. У грудні 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила цілий ряд нормативних актів, спрямованих на підвищення ролі суду. Закон «Суд і арбітраж» від 27 жовтня 1989 р. містив нормативні акти, спрямовані на поліпшення діяльності органів прокуратури.

У цивільних відносинах відзначився закон «Про власність в СРСР», прийнятий у березні 1990 р. Допускалось існування в СРСР власності іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб і громадян. Зміни також відбулися з прийняттям законів СРСР «Про підприємства в СРСР» від 26 травня 1988 р., «Про кооперацію в СРСР» від 6 березня 1990 р. На підставі союзного законодавства в Україні було прийнято: закони «Про власність» від 17 лютого 1991р., «Про підприємства в УРСР» від 27 березня 1991 р.

Для трудових відносин характерним стало встановлення нового порядку розробки й укладення колективних договорів. Інститут трудового договору доповнився контрактною формою прийняття на роботу. Тривалість, випробування при прийомі на роботу стала визначатися за погодженням сторін трудового договору. Зміни у трудовому законодавстві також торкалися скасування ряду обмежень роботи за сумісництвом, розширення пільг для жінок тощо.

28 лютого 1990 р. Верховною Радою СРСР внесла зміни до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю. Кримінальне законодавство майже не змінилося. У цей період була започаткована правова основа для радикальних соціально-економічних перетворень.

4. *Освіта.* Великої шкоди було завдано національній школі у процесі русифікації освіти. В Україні помітно зменшувалась кількість шкіл з українською мовою навчання. Верховна Рада прийняла у 1989 р. «Закон про мови в Українській РСР», яким українська мова оголошувалася державною. Лише з цього часу в Україні наново відкриваються сотні шкіл з українською мовою навчання, організовуються тисячі україномовних класів у школах з російською мовою навчання.

У травні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту», що визначив школу як основу духовного, соціального, економічного,

культурного розвитку суспільства і держави. Освіта в Україні, наголошувалося у ньому, ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами. Закон кардинально змінив всю систему освіти, вона стала більш гнучкою та різноманітною. Поряд з класичною середньою школою з'явилася значна кількість ліцеїв, гімназій, коледжів. Ці заклади збагатили навчальний і виховний процес учнів, сприяли поглибленому розвитку їх здібностей, зроблено певні кроки у справі гуманізації освіти. Значно поглибилось вивчення української історії, літератури, географії, народознавства, інших суспільних наук. З метою тіснішого зв'язку з середньою освітою Міністерство народної освіти та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти були злиті в одне — Міністерство освіти України.

Наука. Як і у попередні періоди, наука України у 80-ті та на початку 90-х років перебувала у тяжкому стані. Попри видимі зміни у суспільно-політичному житті країни Академія наук України залишалась осередком застою, де зберігалися командно-адміністративні методи керівництва, відомчі інтереси переважали над загальнодержавними, а бюрократизація проникла у всі ланки наукових закладів. Значною подією у науковому житті України стало створення у 1990 р. Української наукової асоціації (УНА), яка, на думку засновників, мала сприяти відродженню української науки і виведенню її на світовий рівень. Згодом було засновано Академію наук вищої школи, низку галузевих академій, як державних, так і громадських організацій науковців.

Література. Письменники почали звільнятися від догматів комуністичної ідеології. Відбулася переоцінка суспільних ідеалів, історичних подій. Доречно відзначити наповнену високим громадянським пафосом творчість О. Гончара, І. Драча, Д. Павличка, П. Мовчана, В. Яворівського, І. Дзюби, Р. Лубківського, Р. Іваничука, О. Сизоненка, О. Мусієнка, Ю. Щербака, П. Осадчука та ін.

Велику справу зробив журнал «Пам'ятки України», започаткувавши рубрику, в якій наводилися бібліографічні матеріали про незаслужено забутих українських краєзнавців, проблемні статті істориків. Часопис «Жовтень» («Дзвін») у 1988 р. розпочав публікацію тритомної праці Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків». Для українського народу відкрилися незнані досі твори письменників української діаспори. У 1988 р. часопис «Київ» започаткував публікацію «Споминів» видатного українського історика М. Грушевського, а утворена згодом Археологічна комісія при АН УРСР почала готувати видання капітальної праці вченого - його багатотомної «Історії України-Руси».

Театр. Багато складних проблем постало перед українським театральним мистецтвом. Незалежна Україна дістала у спадок значну

частину «зросійщених» театрів. Більшість музично-драматичних театрів Сходу і Півдня України були двомовними, однак частка українського репертуару була незначною. Після скасування цензурних обмежень провідні драматичні театри - Київський ім. І. Франка та Львівський ім. М. Заньковецької - здійснили низку талановитих постановок, які увійшли до скарбниці театрального мистецтва. Стають україномовними багато обласних театрів. Світове визнання і славу здобув Р. Віктюк, на думку діячів театру, він як режисер-новатор визначив театральну естетику ХХ ст. У театрах опери і балету також відбулися зміни. Так, починаючи з 1991 р. на базі Львівського державного театру опери і балету ім. І. Франка проводяться раз на три роки міжнародні конкурси співаків імені Соломії Крушельницької. У конкурсі беруть участь провідні співаки не лише України, а й багатьох зарубіжних країн, що важливо для пропаганди музичного мистецтва України.

Музика. Незважаючи на економічні труднощі, відроджується в Україні музична творчість, розвивається сучасна українська пісня. Плідно працюють композитори О. Білаш, І. Карабиць, О. Морозов, А. Горчинський. Відбуваються пісенні фестивалі – «Червона рута», «Пісенний вернісаж», «Таврійські ігри», «Золоті трембіти» та ін. Нові пісні дарують слухачам і глядачам О. Білозір, В. Білоножко, С. Ротару, Р. Кириченко, П. Дворський, В. Зінкевич, А. Кудлай, П. Зібров, Л. Сандулеса, та інші.

Кіно. Відбулися зміни в українському кіно. Розпочалась підготовка режисерів і сценаристів. Наприкінці 80 - на початку 90-х років в Україні були створені фільми, які здобули широке визнання. Серед них «Лебедине озеро. Зона» С. Параджанова та Ю. Ілленка, «Голод-33» О. Янчука. У 1991 р. постановою Кабінету Міністрів України було створено Державний фонд української кінематографії, керівником якого призначено відомого кінорежисера Ю. Ілленка. Цього ж року у Чернівцях відбувся перший Всеукраїнський кінофестиваль, присвячений пам'яті І. Миколайчука. Високу оцінку і призи на фестивалі здобули фільми «Українці: Віра» режисера В. Шматолохи (Київнаукфільм), анімаційний «Страшна помста» (режисер М. Титов, художник Н. Гузь). Лауреатами фестивалю стали актори Б. Ступка, Є. Германова з Росії та Й. Поллаку з Ізраїлю. Спілка кінематографістів заснувала Асоціацію молодих кінематографістів України (АМКУ).